ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ

ਪ੍ਰੋ.ਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ
ਡੀ.ਲਿਟ.

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ISBN 81-7205-007-0

ਸਤਵੀਂ ਵਾਰ ਮਈ 1995
ਅਠਵੀਂ ਵਾਰ ਅਗਸਤ 2002
ਨੌਵੀਂ ਵਾਰ ਸਤੰਬਰ 2009

ਮੁੱਲ : 50-00 ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼

ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 006

S.C.O. 223-24, ਸਿਟੀ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 001

E-mail : singhbro@vsnl.com
Website : www.singhbrothers.com

ਛਾਪਕ :

ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਫ਼ੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਤਤਕਰਾ

ਤੀਜੀ ਵਾਰ

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਮਾਰਚ 1962 ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਨੇ ਛਾਪੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਇਹ ਨੌਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਛਪ ਰਹੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਭੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

—ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

ਬੀ-3, 499 ਅਜੀਤ ਨਗਰ,
ਨਵਾਂ ਪਟਿਆਲਾ।
ਫ਼ਰਵਰੀ ੫, ੧੯੭੧

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਪੁਸਤਕ *ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ* ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਭੀ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਹੀ ਹੈ ਉਹ ਪੁਸਤਕ *ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ*। ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪੰਜਵਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।

ਮਜ਼ਮੂਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਵੰਡ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਧਰਮ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਲੇਖ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ—'ਜੀਵਨ ਸੰਗਰਾਮ', 'ਓਹੁ ਗਰੀਬੁ ਮੋਹਿ ਭਾਵੈ', 'ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ' ਅਤੇ 'ਏਹਿ ਭਿ ਦਾਤਿ ਤੇਰੀ ਦਾਤਾਰ'। ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਦੋ ਲੇਖ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਇਕ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਿਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਬਗ਼ਦਾਦ-ਨਿਵਾਸੀ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਰਾਦ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲੇਖ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ' ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਲੇਖ 'ਆਦਿ ਬੀੜ ਅਤੇ ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਵਾਈ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੯੩੬ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਧਨਾਢ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਜੋ ਰਿਸ਼ਵਤ ਆਦਿਕ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਵਗਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਆਚਰਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਸੀ। 'ਧਰਮ' ਮੰਦਰਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ—ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਣ ਲਈ ਰਾਜਸੀ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਲੇਖ 'ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਯਾਦ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਲੇਖ 'ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਘੋਲ' ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਹ ਉਪਾਵ ਭੀ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਗਿਰਾਣ

ਵਾਲੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਲੇਖ 'ਕੈਸੇ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ' ਵਿਚ ਅਗਸਤ ੧੯੪੭ ਦੀ ਵੰਡ-ਸਮੇ ਦੇ ਕੁਝ ਦਰਦਨਾਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਸੋ-ਹੀਣੀ ਮਾਨਸਕ ਦਸ਼ਾ ਭੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਪਰਚੀਆਂ ਪਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਤੋਂ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਗੁਰ-ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਚਿੱਠੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ:

(੧) 'ਜੀਵਨ-ਸੰਗਰਾਮ' ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੪੯ ਵਿਚ, (੨) 'ਓਹੁ ਗਰੀਬੁ ਮੋਹਿ ਭਾਵੈ' ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੪੭ ਵਿਚ, (੩) 'ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ' ਮਾਰਚ ੧੯੨੧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਤਦੋਂ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਸ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਟਾਲਸਟਾਇ ਦੇ ਲੇਖ 'Religion and Morality' ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ। 'ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ' ਉਹੀ ਲੇਖ ਹੈ। ਅਗਸਤ ੧੯੨੧ ਵਿਚ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। (੪) 'ਏਹਿ ਭਿ ਦਾਤਿ ਤੇਰੀ ਦਾਤਾਰ' ਸਤੰਬਰ ੧੯੩੯ ਵਿਚ, (੫) 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ' ਅਗਸਤ ੧੯੪੬ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, (੬) 'ਆਦਿ ਬੀੜ ਤੇ ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ' ਜੂਨ ੧੯੫੦ ਵਿਚ, (੭-੮) 'ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਯਾਦ' ਅਤੇ 'ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਘੋਲ' ਜੁਲਾਈ ੧੯੪੭ ਵਿਚ, (੯) 'ਕੈਸੇ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ' ਸਤੰਬਰ ੧੯੪੭ ਵਿਚ।

ਮਾਰਚ ੨, ੧੯੫੧ —ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

ਜੀਵਨ-ਸੰਗਰਾਮ

ਜਦੋਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸੰਨ ੧੫੨੧ (ਸੰਮਤ ੧੫੭੮) ਵਿਚ ਐਮਨਾਬਾਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਐਮਨਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਨ ੧੫੧੮ (ਸੰਮਤ ੧੫੭੫) ਵਿਚ ਤੀਸਰੀ ਤੇ ਆਖ਼ਰੀ 'ਉਦਾਸੀ' ਸਮੇ ਮੱਕੇ ਮਦੀਨੇ ਵਲ ਗਏ ਸਨ। ਉੱਥੋਂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਬਲ, ਹਸਨ-ਅਬਦਾਲ, ਭੇਰੇ, ਡਿੰਗੇ ਦੇ ਰਸਤੇ ਐਮਨਾਬਾਦ ਆਏ ਸਨ। ਬਾਬਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਜੋ ਜੋ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਨਰ-ਨਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਸਭ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੇ ਸਨ, ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇ-ਬਸੀ ਵਿਚ ਕੁਹੀਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਇਉਂ ਪੁਕਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ :

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੈ, ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ ॥੧॥

—ਆਸਾ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੩੬੦

ਇਹ 'ਉਦਾਸੀ' ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਤੋਂ (ਜੋ ਰਾਵੀ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ) ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਐਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਮਾਰੋਂ ਬਚ ਕੇ ਕੈਦ ਹੋਏ ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਸੰਨ ੧੫੨੧ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ, ਤੇ ਜੀਵਨ-ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ੧੮ ਸਾਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਸੁਭਾਗ ਥਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ।

ਜੁੱਧਾਂ-ਜੰਗਾਂ ਸਮੇ ਸੂਰਮਿਆਂ-ਜੋਧਿਆਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਲ-ਉਭਾਰਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਮਨੁੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਵਾਰਾਂ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਐਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਜੰਗ ਪਿਛੋਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਇਕ 'ਵਾਰ' ਲਿਖੀ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਲਾਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ 'ਵਾਰ' ਵਿਚ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਗਤ

ਇਕ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਹੈ, ਇਕ ਅਖਾੜਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਹਾਂ-ਸੂਰਮੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਜਗਤ-ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਜੀਅ-ਜੰਤ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਮੱਲ ਹਨ, ਭਲਵਾਨ ਹਨ। ਛਿੰਝ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਲਵਾਨ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਮੋਹ ਅਹੰਕਾਰ ਆਦਿਕ ਕਈ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਘੋਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੋ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਤਕੜੀ ਕੁੱਟ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੋ ਬੰਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਹ ਤੁਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਗੱਜ-ਵੱਜ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਪਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ :

ਆਪੇ ਛਿੰਝ ਪਵਾਇ, ਮਲਾਖਾੜਾ ਰਚਿਆ।
ਲਥੇ ਭੜਥੂ ਪਾਇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਚਿਆ।
ਮਨਮੁਖ ਮਾਰੇ ਪਛਾੜਿ, ਮੂਰਖ ਕਚਿਆ।
ਆਪਿ ਭਿੜੈ, ਮਾਰੇ ਆਪਿ, ਆਪਿ ਕਾਰਜੁ ਰਚਿਆ।੪।

—ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੮੦

ਫਿਰ, ਸੁਆਦਲੀ ਗੱਲ ਇਸ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿਕ ਬਲੀ ਭੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹਜ਼ੂਰ ਉਸ 'ਵਾਰ' ਦੀ ਅਗਲੀ ਹੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਦੋਵੈ ਤਰਫਾ ਉਪਾਇ, ਇਕੁ ਵਰਤਿਆ।
ਬੇਦ ਬਾਣੀ ਵਰਤਾਇ, ਅੰਦਰਿ ਵਾਦੁ ਘਤਿਆ।
ਪਰਵਿਰਤਿ ਨਿਰਵਿਰਤਿ ਹਾਠਾ ਦੋਵੈ, ਵਿਚਿ ਧਰਮੁ ਫਿਰੈ ਰੈਬਾਰਿਆ।
ਮਨਮੁਖ ਕਚੇ ਕੂੜਿਆਰ, ਤਿਨ੍ਹੀ ਨਿਹਚਉ ਦਰਗਹ ਹਾਰਿਆ।੫।

—ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੮੦

ਇਹ ਜਗਤ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੀ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਖੇਡ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੀਵਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਹੈ, ਜੰਗ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਭਾਗ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੂਝ ਆ ਗਈ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਇਕ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਹੈ; ਇਕ ਜੁੱਧ ਹੈ। ਜੁੱਧ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਜੁੱਧ ਦੇ ਮੁੱਕਣ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੈਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਔਖਿਆਈਆਂ ਸਹਾਰਨੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਸ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਇਆ ਅਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਬੇਫ਼ਿਕਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਰਈਅਤ ਹੋ ਕੇ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਗ ਪਏ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ

ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਦਾਅ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ, ਸੋ ਮੈਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਹਰ ਵੇਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਹੇੜ ਲਈ ਹੈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਕਬੀਰ ਜਿਨਹੁ ਕਿਛੂ ਜਾਨਿਆ ਨਹੀ, ਤਿਨ ਸੁਖ ਨੀਦ ਬਿਹਾਇ।
ਹਮਹੁ ਜੁ ਬੂਝਾ ਬੂਝਨਾ, ਪੂਰੀ ਪਰੀ ਬਲਾਇ।੧੮੧।

—ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੪

ਲਫ਼ਜ਼ 'ਪੂਰੀ ਪਰੀ ਬਲਾਇ' ਤੋਂ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਇਸ ਰਾਹੇ ਤੁਰਨ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਕਾਮਾਦਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਹਾਏ ਹਾਏ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਬੇ-ਪਰਵਾਹ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਂਞ ਇਹ ਕੰਮ ਹੈ ਬੜਾ ਹੀ ਔਖਾ। ਅਗਲੇ ਨਾਲ ਦੇ ਹੀ ਦੋ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਦਾਝਨ ਸੰਸੇ' ਆਦਿਕ ਦੀ ਮਾਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹਾਹਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੀੜ ਉਠਦੀ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਹ ਹੋਰ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,ਪਰ ਫਿਰ ਭੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਚੋਟ ਵੱਜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਵਿੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਥਾਂ-ਸਿਰ ਟਿਕ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦਾਝਨ ਸੰਸਾ ਆਦਿਕ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਨੇਜ਼ੇ ਦੀ ਸੱਟ ਹੈ ਭੀ ਸੁਖ ਹੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ। ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਸੱਟ ਵਜਦੀ ਹੈ, ਬਿਰਹਣੀ ਨਾਰਿ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਤੀ-ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਚੋਟ ਖਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਪੂਜਣ-ਜੋਗ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੈਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਦਾਸ ਬਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਕਬੀਰ ਮਾਰੇ ਬਹੁਤੁ ਪੁਕਾਰਿਆ, ਪੀਰ ਪੁਕਾਰੈ ਅਉਰ।
ਲਾਗੀ ਚੋਟ ਮਰੰਮ ਕੀ, ਰਹਿਓ ਕਬੀਰਾ ਠਉਰ।੧੮੨।

ਕਬੀਰ ਚੋਟ ਸੁਹੇਲੀ ਸੇਲ ਕੀ, ਲਾਗਤ ਲੇਇ ਉਸਾਸ।
ਚੋਟ ਸਹਾਰੈ ਸਬਦ ਕੀ, ਤਾਸੁ ਗੁਰੂ ਮੈ ਦਾਸ।੧੮੩।

—ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੪

ਸੋ, ਇਹ ਜੰਗ ਲੜਨ-ਜੋਗ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਜੰਗ ਲੜਿਆਂ ਹੀ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਜੀਵਨ-ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹ ਅਗਾਂਹ ਪੈਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੇਖੀਂ! ਮੋਢਾ ਪਿਛਾਂਹ ਨ ਮੋੜੀਂ, ਬੱਸ! ਹੰਭਲਾ ਮਾਰ, ਇਸੇ ਹੀ ਵਾਰੀ

ਜੀਵਨ-ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾ, ਤਾਕਿ ਮੁੜ ਮੁੜ ਆ ਕੇ ਇਹ ਲੜਾਈ ਲੜਨੀ ਨਾ ਪਏ। ਹਜ਼ੂਰ ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:

ਅਗਾਹਾ ਕੂ ਤ੍ਰਾਘਿ, ਪਿਛਾ ਫੇਰਿ ਨ ਮੁਹਡੜਾ।
ਨਾਨਕ ਸਿਝਿ ਇਵੇਹਾ ਵਾਰ, ਬਹੁੜਿ ਨ ਹੋਵੀ ਜਨਮੜਾ।੧।੭।

—ਮਾਰੂ ਵਾਰ, ਡਖਣੇ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੯੬

ਪਰ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਐਸੇ ਬੰਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਘੋਲ ਨੂੰ ਉਸ ਨੁੱਕਰੋਂ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੁੱਕਰੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬੇ-ਲੋੜਵੀਆਂ ਘੁੰਤਰਾਂ ਆਖ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਅਸੀ ਇਹ ਕਹਿ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹਾਂ—ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਕੀ ਖੱਟੀ ਹੋਵੇਗੀ ? ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੇਟ ਨ ਪਈਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਤੇ ਸਭੇ ਗੱਲਾਂ ਖੋਟੀਆਂ। ਕਈ ਅਵਤਾਰ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਦੁਨੀਆ ਇਸ ਵੇਲੇ ਭੀ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਅੱਜ ਤੋਂ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ਨਾਲੇ, ਬੰਦਾ ਜੋੜੇ ਪਲੀ ਪਲੀ ਰਾਮ ਰੁੜ੍ਹਾਵੇ ਕੁੱਪਾ। ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਘੜੀਆਂ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਖਬਰੇ ਕਿਤਨੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਘਾਲ-ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਕੋਇਟਾ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਮਰਾਂ ਗਾਲ ਕੇ ਲੱਖਾਂ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਰੁਪਇਆਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾਈ, ਤੇ ਭੁਚਾਲ ਨੇ ਦੋ ਹੀ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਢਾਹ ਕੇ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਭੀ ਕੀ ਸੁਆਰ ਦਿੱਤਾ ? ਅਗਸਤ ੧੯੪੭ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੀ ਚੰਨ ਚਾੜ੍ਹੇ ਸਨ ? ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਬੇਅੰਤ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਬੱਚਿਆਂ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਸਾਣ-ਭੂਮੀ ਬਣੇ ਦਿੱਸ ਰਹੇ ਸਨ; ਲੱਖਾਂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਚਾਰ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਸੰਗਰਾਮ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਬਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਢਹਿਣ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਉਪਰਾਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ, ਅਗਾਂਹ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੌਣ ਸੋਚੇ ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਗਾਂਹ ਕੀ ਹੈ ? ਕੁਝ ਹੈ ਭੀ ਕਿ ਨਹੀਂ ?—ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸੀ ਦੁਨੀਆ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਢੁੱਚਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਜੀਵਨ-ਘੋਲ ਦੀ ਇਸ ਅਣ-ਟਲਵੀਂ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਟਾਲਣ

ਦੇ ਜਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਧਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਅਮੁੱਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਿਰੀ ਵੇਹਲ ਹੀ ਵੇਹਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸੁਖ-ਰਹਿਣੇ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਧਨ-ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਡੁਬਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੀਨ-ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਈ ਉਂਞ ਹੀ ਗਏ-ਗੁਜ਼ਰੇ ਹੋਏ ਕਰਤਾਰ-ਦਾਤਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਨਮੁੱਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਲੋਕ ਹੋਰ ਹੋਰ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਰੱਤ-ਪੀਣੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਬਣ ਕੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਵੱਢੀ-ਰਿਸ਼ਵਤ, ਚੋਰ-ਬਜ਼ਾਰੀ, ਚੋਰੀ-ਡਾਕੇ-ਧਾੜੇ ਆਦਿਕ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਆਚਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹੋ ਜਾਏ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਅਪੜ ਗਿਆ ਸਮਝੋ। ਸਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾ ਅਜਿਹੀ ਨਿੱਘਰੀ ਆਤਮ-ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆ ਅੱਪੜਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਰੰਗੀਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਕਾਬਲੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਭੇਰਾ ਆ ਸਰ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਈਨ ਮਨਾਈ। ਐਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਪਠਾਣ ਹਾਕਮਾਂ ਤਕ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਬਾਬਰ ਉਹਨਾਂ ਵਲ ਭੀ ਧਾਈ ਕਰੇਗਾ, ਪਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਧ-ਬੁਧ ਟਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਖ਼ਰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੁਗ਼ਲ-ਜਮ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੀ ਆ ਗੱਜਿਆ, ਤਾਂ ਜੀਵਨ-ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰ ਚੁਕੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਲਾਮ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਮੁਗ਼ਲ ਅੰਨ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਲੇ-ਸਿਰ ਕਦੇ ਚਾਂਦ-ਮਾਰੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਨਾ ਕਰਾਇਆ, ਅੱਜ ਉਹ ਬੰਦੂਕਾਂ ਕਿਵੇਂ ਚਲਾਣ? ਪਠਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚਿੜ ਚਿੜ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਤੱਕ ਤੱਕ ਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਰਬਾਦੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ? ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਤੋਂ, ਧਨ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਤੋਂ। ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਐਸ਼ਵਰਜ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭੀ ਕੌਮਾਂ ਜੀਵਨ-ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਮੂੰਹ-ਭਾਰ ਜਾ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੀ ਹਾਸੋ-ਹੀਣੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਸੀ :

ਇਸੁ ਜਰ ਕਾਰਣਿ ਘਣੀ ਵਿਗੁਤੀ, ਇਨਿ ਜਰਿ ਘਣੀ ਖੁਆਈ।
ਪਾਪਾ ਬਾਝਹੁ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ, ਮੁਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਈ।
ਜਿਸ ਨੋ ਆਪਿ ਖੁਆਏ ਕਰਤਾ, ਖੁਸਿ ਲਏ ਚੰਗਿਆਈ।੩।
ਕੋਟੀ ਹੂ ਪੀਰ ਵਰਜਿ ਰਹਾਏ, ਜਾ ਮੀਰੁ ਸੁਣਿਆ ਧਾਇਆ।
ਥਾਨ ਮੁਕਾਮ ਜਲੇ ਬਿਜ ਮੰਦਰ, ਮੁਛਿ ਮੁਛਿ ਕੁਇਰ ਰੁਲਾਇਆ।
ਕੋਈ ਮੁਗਲੁ ਨ ਹੋਆ ਅੰਧਾ, ਕਿਨੈ ਨ ਪਰਚਾ ਲਾਇਆ।੪।
ਮੁਗਲ ਪਠਾਣਾ ਭਈ ਲੜਾਈ, ਰਣ ਮਹਿ ਤੇਗ ਵਗਾਈ।
ਓਨ੍ਹੀ ਤੁਪਕ ਤਾਣਿ ਚਲਾਈ, ਓਨ੍ਹੀ ਹਸਤਿ ਚਿੜਾਈ।
ਜਿਨ੍ਹੀ ਕੀ ਚੀਰੀ ਦਰਗਹ ਪਾਟੀ, ਤਿਨ੍ਹਾ ਮਰਣਾ ਭਾਈ।੫।

—ਆਸਾ ਮ: ੧, ਅਸਟ:, ਪੰਨਾ ੪੧੭-੧੮

ਜੀਵਨ-ਘੋਲ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਵਲੋਂ ਅਵੇਸਲਾ-ਪਨ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਨੀਵਾਂ ਆਚਰਨ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਹੀ ਪਲਦਾ-ਪਲ੍ਰਦਾ ਹੈ, ਸੌਖੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਸਭ੍ਯ ਲੋਕ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਛੇਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਗ਼ਰੀਬ ਅਨਪੜ੍ਹ ਬੰਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਕੁਝ ਘੱਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਆਇਆਂ ਇੱਥੋਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਚੇਤਾਵਨੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ :

ਕਵਨ ਕਾਜਿ ਸਿਰਜੇ ਜਗ ਭੀਤਰਿ, ਜਨਮਿ ਕਵਨੁ ਫਲੁ ਪਾਇਆ ?
ਕਵਨ ਕਾਜਿ ਸਿਰਜੇ ਜਗ ਭੀਤਰਿ, ਜਨਮਿ ਕਵਨੁ ਫਲੁ ਪਾਇਆ ?

—ਰਾਮਕਲੀ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੯੭੦

ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੂੰ ਆਇਆ ਲਾਹਾ ਲੈਣਿ।
ਲਗਾ ਕਿਤੁ ਕੁਫਕੜੇ ?
ਸਭ ਮੁਕਦੀ ਚਲੀ ਰੈਣਿ। *—ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੪੩*

ਅਗਸਤ ੧੯੪੭ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇ-ਘਰ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੱਚੇ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਹੀ ਤੜਫ ਤੜਫ ਕੇ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁੱਛੜ ਪਏ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਗਏ, ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਬੇਪਤੀ ਹੋਈ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ 'ਮਾਰੋ, ਵੱਢੋ' ਦੀਆਂ ਕੂਕਾਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਸੁਣੀਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ

ਸਭ ਕੁਝ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਇਹ ਬਿਪਤਾ ਸਿਰ ਤੇ ਝੱਲੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਹਿ-ਧਰਮੀਆਂ ਦੇਂ ਵਤਨ ਅੱਪੜ ਕੇ ਭੀ ਅਜੇ ਗੋਡੇ ਹੀ ਰਗੜਨੇ ਪਏ, ਤਰਲੇ ਹੀ ਲੈਣੇ ਪਏ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੰਦੇ ਐਸੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਹਿਮ ਨਾਲ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾ ਸੁੱਕ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕਦੇ ਇਨਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ-ਮਈ ਗੱਲ ਕਰੋ, ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਡੂੰਘਾ ਹਾਹੁਕਾ ਲੈ ਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ—ਜੀਵਨ ਕੀ ਹੈ ? ਜੀਵਨ ਹੈ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅਮੁੱਕ ਕਹਾਣੀ। ਜੀਵਨ ਹੈ ਇਕ ਲੰਮੀ ਬਿਪਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਮੌਤ ਹੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੱਸ ! ਭਾਈ, ਜਿਤਨੀ ਛੇਤੀ ਮੌਤ ਆਵੇ ਉਤਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੀ ਜੀਵਨ ? ਅਸਾਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਹੈ ਹਾਹੁਕੇ, ਤਰਲੇ, ਲਿੱਲ੍ਹੀਆਂ, ਧੱਕੇ, ਭੁਖ-ਨੰਗ, ਸਹਿਮ ਤੇ ਨਿਰਾਦਰੀ।

ਇਹ ਢਹਿੰਦੀ ਡਿਗਦੀ ਨਿੱਘਰਦੀ ਹਾਲਤ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਦੇ ਘੁਰਾੜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਵਧੀਕ ਖ਼ਤਰੇ-ਭਰੀ ਹੈ। ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੀ ਇਹ ਡੂੰਘੀ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਖੱਡ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਆਏ ਬਿਪਤਾ ਦੇ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਹੜ੍ਹ ਨੇ ਜੀਵਨ-ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਢਾਹ ਢਾਹ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀਆਂ ਢਿੱਗਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਹੜੱਪ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਤੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਖਲੋਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਇਸ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹੇ ਪੈ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਡਰਾਵਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ :

ਢਹਦੀ ਜਾਇ ਕਰਾਰਿ, ਵਹਣਿ ਵਹੰਦੇ ਮੈ ਡਿਠਿਆ।

—ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੯੭

[ਕਰਾਰਿ—ਨਦੀ ਦਾ ਕੰਢਾ। ਵਹਣਿ—ਵਹਿਣ ਵਿਚ। ਵਹੰਦੇ—ਰੁੜ੍ਹਦੇ।]

ਹੁਣ ਤਕ ਅਸਾਂ ਜੀਵਨ-ਸੰਗਰਾਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਮਾਣਦੇ ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ, ਘਰੋਂ-ਘਾਟੋਂ ਉਖੜੇ ਹੋਏ ਬਿਪਤਾ-ਮਾਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ। ਧਾਰਮਿਕ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਭੀ ਵੇਖੀਏ। ਧਾਰਮਿਕ ਜਗਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਦੌੜ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਤੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਲੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਤੱਤ ਕੱਢ ਕੇ ਮਰਯਾਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜੋ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਮਰਯਾਦਾ ਉੱਤੇ ਤੁਰੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਰਗ-ਬਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਸੁੱਖ-ਅਰਾਮ ਮਿਲੇਗਾ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਹੱਦ-ਬੰਦੀਆਂ ਨੇ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਵੰਡ ਲਏ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਥਾਂ ਭੀ ਵੰਡ ਲਏ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਮਸੀਤ ਹੀ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਘਰ ਹੈ, ਰੱਬ ਦਾ ਮੁਕਾਮ ਪੱਛਮ ਵਲ ਹੀ ਹੈ, ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਰੋਜ਼ੇ ਰੱਖਿਆਂ ਤੇ ਕਾਅਬੇ ਦਾ ਹੱਜ ਕੀਤਿਆਂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੀ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੱਖਣ ਦੇਸ ਵਲ ਦੁਆਰਕਾ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਹੈ, ਚੱਵ੍ਹੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤ ਰੱਖਿਆਂ ਤੇ ਜਗਨ ਨਾਥ ਤੀਰਥ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਿਆਂ ਸੁਰਗ-ਬੈਕੁੰਠ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਹ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਭੀ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨਾ ਹੀ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਬਣਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰੇ, ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਜਤਨ ਤੇ ਉੱਦਮ ਵਿਅਰਥ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰਹ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਨਰਕ-ਦੋਜ਼ਕ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹਨ।

ਪਰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਕਾਈ ਦੱਸ ਦਿਤੀ ਤੇ ਆਖਿਆ :

ਅਲਹੁ ਏਕੁ ਮਸੀਤਿ ਬਸਤੁ ਹੈ, ਅਵਰੁ ਮੁਲਖੁ ਕਿਸੁ ਕੇਰਾ।
ਹਿੰਦੂ ਮੂਰਤਿ ਨਾਮ ਨਿਵਾਸੀ, ਦੁਹ ਮਹਿ ਤਤੁ ਨ ਹੇਰਾ।੧।
ਦਖਨਿ ਦੇਸ ਹਰੀ ਕਾ ਬਾਸਾ, ਪਛਿਮਿ ਅਲਹ ਮੁਕਾਮਾ।
ਦਿਲ ਮਹਿ ਖੋਜਿ, ਦਿਲੈ ਦਿਲਿ ਖੋਜਹੁ, ਏਹੀ ਠਉਰ ਮੁਕਾਮਾ।੨।
ਬ੍ਰਹਮਨ ਗਿਆਸ ਕਰਹਿ ਚਉਬੀਸਾ, ਕਾਜੀ ਮਹ ਰਮਜਾਨਾ।
ਗਿਆਰਹ ਮਾਸ ਪਾਸ ਕੈ ਰਾਖੇ, ਏਕੈ ਮਾਹਿ ਨਿਧਾਨਾ।੩।
ਕਹਾ ਉਡੀਸੇ ਮਜਨੁ ਕੀਆ, ਕਿਆ ਮਸੀਤਿ ਸਿਰੁ ਨਾਏਂ।
ਦਿਲ ਮਹਿ ਕਪਟੁ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰੈ, ਕਿਆ ਹਜ ਕਾਬੈ ਜਾਏਂ।੪।

—ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੧੩੪੯

ਜਦੋਂ ਸ਼ਰਈ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਲੋਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਤੰਗ-ਦਿਲ ਤੇ ਪੱਖ-ਪਾਤੀ ਦੱਸਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਧਰਮ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਆਚਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲੋਂ ਲਾਂਭੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਭੀ ਦੇਸ ਵਿਚ ਖਹਿ ਖਹਿ ਚੱਲ ਪਏ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਖ਼ਲਕਤ ਦੀ ਸ਼ਾਮਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤਕ ੧੯੪੭ ਵਾਲੀ ਬਿਪਤਾ ਚੇਤੇ ਰਹੇਗੀ। ਕੋਈ ਭੀ ਮਜ਼ਹਬ ਹੋਵੇ, ਇਨਸਾਨ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਤਦ ਤਕ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ, ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਦੱਸੇ ਪੂਰਨਿਆਂ

'ਤੇ ਤੁਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਭਲਾਈ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਅਸੂਲ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਰਿਵਾਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਸਗੋਂ ਮਨ ਕਿਤੇ ਕਠੋਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਉੱਦਮ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਠਾਣਾਂ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਹ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਚੱਲਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹਰੇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਰਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਕਾਜ਼ੀ ਮੌਲਵੀ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀ ਲੋਕ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਤਬਾਰ-ਜੋਗ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ, ਇਹ ਲੋਕ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਮਾਲਕ; ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇਹੀ ਲੋਕ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਹੀ ਰਾਹ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਗੱਲਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਚਲਾਣ ਵੇਲੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਭਾਰਤ-ਵਾਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਵਰਤਣੀ ਇਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਕਠੋਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਉਹ ਲੋਕ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਹ ਦੱਸਦੇ ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸੋ, ਮਜ਼ਹਬ ਵਿਚੋਂ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਮੌਲਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਦਿਲ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਭੀ ਦੇਸ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਇਹੀ ਹਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕਤ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮਜ਼ਹਬ ਨੇ, ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਰਹੁ-ਰੀਤੀ ਨੇ, ਬਾਂਗ ਨਿਮਾਜ਼ ਹੱਜ ਆਦਿਕ ਨੇ, ਦਿਲ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਸਿਖਾਣੀ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਰਿਸ਼ਵਤ, ਕਠੋਰਤਾ, ਤਅੱਸਬ ਆਦਿਕ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਿਲ ਨਿਰਦਈ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹੀ ਹੱਜ ਆਦਿਕ ਕਰਮ ਦਿਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਠੋਰ ਬਣਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੁੱਲਾਂ ਬਾਂਗ ਦੇ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਦ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਉਹ ਇਸ ਬਾਂਗ ਆਦਿਕ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।

ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਜੇ ਹੱਜ ਭੀ ਕਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਲ ਦੇ ਕਠੋਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਭਾਣੇ ਰੱਬ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਪਸ਼ੂ ਦੀ 'ਕੁਰਬਾਨੀ' ਦੇ ਦੇਣੀ, ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਖਾ ਪੀ ਜਾਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਹੀ, ਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਕਿ ਇਸ 'ਕੁਰਬਾਨੀ' ਦੇ ਇਵਜ਼ ਸਾਡੇ ਗੁਨਾਹ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ—ਇਹ ਭਾਰਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। 'ਕੁਰਬਾਨੀ' ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਮਾਸ ਖਾਣ ਨਾਲੋਂ ਖਿਚੜੀ ਖਾ ਲੈਣੀ ਚੰਗੀ ਹੈ। 'ਕੁਰਬਾਨੀ' ਨਾਲ ਖ਼ੁਦਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਖ਼ੁਦਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਦਿਲ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਕਬੀਰ ਮੁਲਾਂ ਮੁਨਾਰੇ ਕਿਆ ਚਢਹਿ, ਸਾਂਈ ਨ ਬਹਰਾ ਹੋਇ।
ਜਾ ਕਾਰਨਿ ਤੂੰ ਬਾਂਗ ਦੇਹਿ, ਦਿਲ ਹੀ ਭੀਤਰਿ ਜੋਇ।੧੮੪।

ਸੇਖੁ ਸਬੂਰੀ ਬਾਹਰਾ, ਕਿਆ ਹਜ ਕਾਬੇ ਜਾਇ।
ਕਬੀਰ ਜਾ ਕੀ ਦਿਲ-ਸਾਬਤਿ ਨਹੀ, ਤਾਂ ਕਉ ਕਹਾਂ ਖੁਦਾਇ।੧੮੫।

ਕਬੀਰ ਜੋਰੀ ਕੀਏ ਜੁਲਮੁ ਹੈ, ਕਹਤਾ ਨਾਉ ਹਲਾਲੁ।
ਦਫਤਰਿ ਲੇਖਾ ਮਾਂਗੀਐ, ਤਬ ਹੋਇਗੋ ਕਉਨੁ ਹਵਾਲੁ।੧੮੭।

ਕਬੀਰ ਖੂਬੁ ਖਾਨਾ ਖੀਚਰੀ, ਜਾ ਮਹਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਲੋਨੁ।
ਹੇਰਾ ਰੋਟੀ ਕਾਰਨੇ, ਗਲਾ ਕਟਾਵੈ ਕਉਨੁ।੧੮੮।

—ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੪

ਸ਼ਰਈ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਲੋਕ ਹੱਦ-ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਫਸਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੀ ਪੱਖ-ਪਾਤੀ ਤੇ ਤੰਗ-ਦਿਲ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਧਰਮ ਵਲੋਂ ਸ਼ਰਧਾ ਘਟਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਤਾ ਭਰ ਭੀ ਸਮਝ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਲਏ ਕਿ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਪਾਲਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਿਰਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਿਰਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਹੈ; ਦੂਜਾ, ਇਹ ਲੋਕ ਇਕ ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੋਖਾ ਜਿਹਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਕਾਫ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ; ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਚਾਨਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਰਹ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਉਲਝਣ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਹਨਾਂ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਭਾ ਦਾ ਸ਼ੈਤਾਨ ਅਤੇ ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜੀਵਨ-ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸ਼ਰਈ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪਰਚਾਰ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਰਚਾਰ ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਖ਼ਤਰੇ ਵਾਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਦੁਨੀਆ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਭੈੜੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ? ਕੀ ਭਲਾ ਸਮਾ ਸਤਜੁਗ ਬੀਤ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ? ਤੇ, ਕੀ ਹੁਣ ਭੈੜਾ ਸਮਾ ਕਲਜੁਗ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਇਹ ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੇ ਕਲਜੁਗ ਕੌਣ ਹਨ ? ਕੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਇਹ ਆਕੀ ਹਨ ? ਕੀ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ਰੀਕ ਹਨ ? ਕੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੇ ਕਲਜੁਗ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚੋਂ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ? ਜਾਂ ਬਚਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ? ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਖ਼ਿਆਲ ਜਗਤ-ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਆਏ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਘੋਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਲਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਦੇਣ ਦੇ ਥਾਂ ਸਗੋਂ ਬੇ-ਹੌਸਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖੋ, ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਹ ਸਠ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਮਾਰੋ, ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕਾਇਆਂ ਹੀ ਪਲਟ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਫ਼ਰਕ ਪੈ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਜਾਂਗਲੀ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੇਖੋ, ਤੇ ਫਿਰ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਰੂਸ ਵਰਗੇ ਸਭ੍ਯ ਦੇਸ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਲ ਤੱਕੋ, ਸੈਂਕੜੇ ਕੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਥ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਪਾਸੇ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤ, ਰਾਗ, ਚਿਤਰਕਾਰੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਾਇੰਸ, ਇਖ਼ਲਾਕ, ਸੱਭਿਅਤਾ, ਗੱਲ ਕੀ, ਇਨਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਭੀ ਪਾਸਾ ਧਿਆਨ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖੋ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਹੁਨਰ ਵਧ ਫੁੱਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਧਰਮ ਭੀ ਵੱਧ ਫੁੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਭੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਹੁਨਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਸੁਚੱਜੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜੀਵਨ-ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਕਾਮਾਦਿਕ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਣਾਈ ਹੀ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉਤੇ ਅੱਪੜ ਸਕੇ, ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਤਪੱਤੀ ਤੇ ਨਾਸ ਦੀ ਖੇਡ ਗੁਰਮੁਖਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਬਣੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਘੜਨ

ਭੱਜਣ ਦੀ ਖੇਡ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:

ਗੁਰਮੁਖਿ ਧਰਤੀ ਸਾਚੈ ਸਾਜੀ।
ਤਿਸ ਮਹਿ ਓਪਤਿ ਖਪਤਿ ਸੁ ਬਾਜੀ।
ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਰਪੈ ਰੰਗੁ ਲਾਇ।
ਸਾਚਿ ਰਤਉ ਪਤਿ ਸਿਉ ਘਰਿ ਜਾਇ।
ਸਾਚ ਸਬਦ ਬਿਨੁ ਪਤਿ ਨਹੀ ਪਾਵੈ।
ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਕਿਉ ਸਾਚਿ ਸਮਾਵੈ।੩੦।

—ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੯੪੧

ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਜਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਸੁਆਰਥ ਤੇ ਟੋਏ-ਟਿੱਬੇ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਮੁਕਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਜੀਆਂ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਾਵਾਂ-ਪੱਧਰਾ ਸੁਖਦਾਈ ਜੀਵਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਏ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਧਨ-ਪਦਾਰਥ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਵਰਤਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਜੀਵਾਂ ਨੇ ਵਖੇਵੇਂ ਬਣਾ ਕੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤੰਗ-ਦਿਲੀ ਤੇ ਸੁਆਰਥ ਦੀ ਭਾਰੀ ਭਟਕਣਾ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਭੁੱਲੀ ਪਈ ਸੀ, ਸੁਆਰਥ ਤੇ ਤੰਗ-ਦਿਲੀ ਦਾ ਰਾਗ ਗਾਉਣਾ ਹੀ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਇਹ ਨਿੱਘਰੀ ਹੋਈ ਆਤਮਕ ਹਾਲਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਦਾਤਾ! ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਹ ਵਿਤਕਰਾ ਦੂਰ ਕਰ:

ਸਾਹੁਰੜੀ ਵਥੁ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਸਾਝੀ, ਪੇਵਕੜੈ ਧਨ ਵਖੇ।
ਆਪਿ ਕੁਚਜੀ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਊ, ਜਾਣਾ ਨਾਹੀ ਰਖੇ।੧।
ਮੇਰੇ ਸਾਹਿਬ ਹਉ ਆਪੇ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਣੀ।
ਅਖਰ ਲਿਖੇ ਸੇਈ ਗਾਵਾ, ਅਵਰ ਨ ਜਾਣਾ ਬਾਣੀ।੧। ਰਹਾਉ।

—ਬਸੰਤੁ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੭੧

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਇਹੀ ਆਖਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਦੁਖ ਹੀ ਦੁਖ ਹੈ, ਸੁਆਰਥੀ ਅਹੰਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਦੋਜ਼ਕ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਚਾਅ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ । ਇਸ ਦੁਖ-ਕਲੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਟਾਣ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਹੇ ਬੰਦੇ! ਮਨ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦੇ, ਇਸ ਦੇ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਥਾਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦੇ। ਜੇ ਤੂੰ ਕਰ ਸਕੇਂ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਜੀਵਨ-ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਦੋਜ਼ਕ ਦੀ ਅੱਗ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ। ਆਪ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ:

ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ, ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ।
ਊਚੇ ਚੜਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ।੮੧।

—ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੧੩੮੨

ਫਰੀਦਾ ਮਨੁ ਮੈਦਾਨੁ ਕਰਿ, ਟੋਏ ਟਿਬੇ ਲਾਹਿ।
ਅਗੈ ਮੂਲਿ ਨ ਆਵਸੀ, ਦੋਜਕ ਸੰਦੀ ਭਾਹਿ।੭੪। *—ਪੰਨਾ ੧੩੮੧*

ਲਫ਼ਜ਼ 'ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ' ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਰਮਜ਼-ਭਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਆਪ ਟਿੱਬੇ ਉੱਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਟੋਇਆਂ ਵਿਚ, ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ, ਲਤਾੜਨ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਛੱਡੋ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਲਤਾੜ ਕੇ ਆਪ ਵੱਡੇ ਬਣਨ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰੋਗੇ, ਜਗਤ ਵਿਚ ਵੈਰ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕੇਗੀ। ਸਾਰੀ ਖ਼ਲਕਤਿ ਵਿਚ ਰੱਬ ਨੂੰ ਵੇਖੋ। ਆਪ ਜੀਵੋ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਜੀਉਣ ਦਿਉ। ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ :

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ।
ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ, ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ।੭੫।

—ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੮੧

ਵੇਖ ਲਵੋ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਿੱਘਰ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਉਚਾਈ ਵਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਤਕਰੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਲਜੁਗ ਦੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਖ਼ਲਕਤਿ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਣ ਵਾਲਾ ਸਤਜੁਗ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਨ-ਗਿਣਤ ਵਿਕਾਰ ਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਭੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਜਗਤ-ਖੇਡ ਭਲਾਈ ਵਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਗਿਰਾਵਟ ਵਲ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਮੂਰਖ, ਜਾਹਲ, ਚੋਰ, ਵੱਢੀ-ਖ਼ੋਰ, ਧਾੜਵੀ, ਜਰਵਾਣੇ, ਪਾਪੀ ਬੰਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਭੀ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਧੰਨ ਧੰਨ ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਨਿਰੰਕਾਰ! ਤੇਰੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ-ਖੇਡ ਭਲਾਈ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਆਹਰ ਵਿਚ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈਂ। ਮੇਰੀ ਕੀ ਪਾਇਆਂ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੀ ਵਡਿਆਈ ਸਮਝ ਸਕਾਂ? ਮੈਂ ਤੈਥੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹਾਂ, ਸਦਕੇ ਹਾਂ। ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ੂਰ ਇਉਂ ਆਖਦੇ ਹਨ :

ਅਸੰਖ ਮੂਰਖ ਅੰਧ ਘੋਰ। ਅਸੰਖ ਚੋਰ ਹਰਾਮਖੋਰ।
ਅਸੰਖ ਅਮਰ ਕਰਿ ਜਾਹਿ ਜੋਰ। ਅਸੰਖ ਗਲਵਢ ਹਤਿਆ ਕਮਾਹਿ।

ਅਸੰਖ ਪਾਪੀ ਪਾਪੁ ਕਰਿ ਜਾਹਿ। ਅਸੰਖ ਕੂੜਿਆਰ ਕੂੜੇ ਫਿਰਾਹਿ।
ਅਸੰਖ ਮਲੇਛ ਮਲੁ ਭਖਿ ਖਾਹਿ। ਅਸੰਖ ਨਿੰਦਕ ਸਿਰਿ ਕਰਹਿ ਭਾਰੁ।
ਨਾਨਕੁ ਨੀਚੁ ਕਹੈ ਵੀਚਾਰੁ। ਵਾਰਿਆ ਨਾ ਜਾਵਾ ਏਕ ਵਾਰ।
ਜੋ ਤੁਧੁ ਭਾਵੈ ਸਾਈ ਭਲੀ ਕਾਰ। ਤੂ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰ।੧੮।

—ਜਪੁਜੀ, ਪੰਨਾ ੪

ਮਿਡਲ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰ-ਲੇਖ ਹੈ 'ਆਦਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਬੂ'। ਇਹ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸੁਆਦਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਅਬੂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਤ ਇਕ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਆ ਕੇ ਇਕ ਨੁੱਕਰੇ ਬਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੜਾ ਚਾਨਣ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਅਬੂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਠਠੰਬਰ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਕੱਢਿਓਸੁ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ, "ਤੂੰ ਕੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ?" ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜੋ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।" ਅਬੂ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਖ ਲੈ। ਮੈਂ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।" ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਅਗੋਂ ਕੋਈ ਹਾਂ ਹੂੰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਚੁੱਪ ਕੀਤਾ ਉੱਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਰਾਤੇ ਉਹੀ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉੱਸੇ ਨੁੱਕਰੇ ਬਹਿ ਕੇ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਨਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਨ। ਚਾਨਣ ਤੱਕ ਕੇ ਅਬੂ ਫਿਰ ਉਸ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਕੋਲ ਅੱਪੜਿਆ, ਤੇ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸੀ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖ਼ਲਕਤਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਧਰਮ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਿਮਰਨ ਭਜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਗਤ-ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਚੱਜਾ ਦਾਅ ਖ਼ਲਕਤਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੀ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਖ਼ਲਕਤਿ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸਦਕੇ ਕਰ ਦਿਓ।

ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੋਹਣਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਭੀ ਰਸਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਬੇ-ਲੋੜਵਾਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕੁਵੱਲਾ

ਰਸਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਉਪਾਧੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ-ਅਧੀਨਤਾ ਸਮੇ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਢੋਲ ਵਜਾਇਆ ਸੀ; ਤਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਨਹੀਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਭਾਰਤ-ਵਾਸੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਛਿੰਝ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕਈ ਕਈ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੱਟੇ ਸਨ। ਪਰ ਜੀਵਨ-ਘੋਲ ਨੂੰ ਤੁਸਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ। ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਘੋਲ ਭੀ ਗਹੁ ਨਾਲ ਤੱਕਣਾ ਹੈ। ਦੇਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਸ ਭੀ ਸੱਜਣ ਨੇ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਜੀਵਨ ਕਿਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪੁੱਛ ਵੇਖੇ—ਕੀ ਕੈਦ ਮੁੱਕਣ 'ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਮਨ ਇਹ ਤਾਂਘਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਅੱਗੋਂ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਹੋਣ ? ਜੇ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੱਜਦੀ ? ਕੀ ਦੇਸ-ਵਾਸੀਆਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਉੱਤੇ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਸਾਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ? ਜੇ ਲੋਕ ਅੱਗੋਂ ਆ ਕੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕੀ ਮਨ ਅਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਫਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ ?

ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੂਰਮੇ ਇਨਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਡੇਗਣ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਕੋ ਦੇ ਢਹੇ ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਭੀ ਜੀਵਨ-ਖੇਡ ਹਾਰ ਜਾਈਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰ ਕੇ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਗੜਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਧਨ ਗੁਆ ਕੇ ਭੀ ਇਕੱਲੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਹੀ ਵੱਸ ਵਿਚ ਆਇਆਂ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਢਹਿ ਪਈਦਾ ਹੈ। ਤਾਹੀਏਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਾਣ-ਅਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਛਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਭੀ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਸੌਰਦਾ; ਕਿਉਂਕਿ ਅਹੰਕਾਰ ਇਕ ਐਸੀ ਬਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ, ਇਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਅੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ :

ਕਬੀਰ ਮਾਇਆ ਤਜੀ ਤਉ ਕਿਆ ਹੂਆ,
ਜਉ ਮਾਨੁ ਤਜਿਆ ਨਹੀ ਜਾਇ।
ਮਾਨ ਮੁਨੀ ਮੁਨਿ-ਵਰ ਗਲੇ, ਮਾਨੁ ਸਭੈ ਕਉ ਖਾਇ।੧੫੬।

—ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੨

ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਭੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਹਾਸੇ ਦੀ ਇਕ ਬਾਤ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ

ਹਨ—ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕੱਚੀ ਕੁੱਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਬੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੀਂਹ ਲਹਿ ਪਿਆ। ਇਕ ਊਠ ਨੇ ਆ ਕੇ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੀਂਹ ਦੇ ਫਾਂਡੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਘੜੀ ਕੁ ਅੰਦਰ ਖਲੋ ਲੈਣ ਦੇ। ਕੁੱਲੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਭਲੇ ਲੋਕ! ਤੇਰੇ ਇਤਨੇ ਵੱਡੇ ਸਰੀਰ ਲਈ ਇਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਊਠ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਹੱਛਾ, ਮੈਨੂੰ ਸਿਰ ਹੀ ਲੁਕਾ ਲੈਣ ਦੇ।" ਬੱਸ! ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ? ਸਿਰ ਅਗਾਂਹ ਅਗਾਂਹ ਸਰਕਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਭੀ ਅੰਦਰ ਆ ਜਮਾਏ ਤੇ ਮੂਰਖ ਗ਼ਰੀਬ ਨੂੰ ਕੋਠਿਓਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਪਿਆ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਸੁਆਗਤ ਤੇ ਜਲੂਸਾਂ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸੇਵਕਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਲੂਸ ਤੇ ਸੁਆਗਤ ਊਠ ਦੀ ਧੌਣ ਹੀ ਸਮਝ ਲਵੋ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਦੇਸ-ਸੇਵਕ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਆਗਤਾਂ ਤੇ ਜਲੂਸਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀਆਂ ਲਈ ਭੀ ਥਾਂ ਬਣਾਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਭ ਆਦਿਕ ਨੂੰ ਭੀ ਫਿਰ ਰੱਜ ਕੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੈਦਾਂ ਸਮੇ ਗਵਾਏ ਧਨ ਦੀ ਕਸਰ ਇਤਨੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤਕ ਮੁਕਣ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇ ਅਜ਼ਾਦ ਵਤਨ ਵਿਚ ਭੀ 'ਸੇਵਕ' ਗ਼ਰੀਬ ਹੀ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ? ਫਿਰ, ਹਰੇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਠੇਕੇ ਵਿਚ ਤੇ ਹਰੇਕ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਨਹੁੰ ਅੜਦਾ ਹੋਵੇ, 'ਸੇਵਕਾਂ' ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰੇ ਤਰਦੀਆਂ ਤਰਦੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਉੱਤੇ 'ਸੇਵਕਾਂ' ਦੇ ਹੀ ਸਾਕ-ਅੰਗ, 'ਸੇਵਕਾਂ' ਦੇ ਹੀ ਯਾਰ-ਦੋਸਤ ਨੌਕਰ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁੰਦੀ ਭੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸ ਦੀ 'ਸੇਵਾ' ਕਰਨ ਲਈ 'ਇਤਬਾਰੀ' ਬੰਦੇ ਰੱਖਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜ਼ਾਦ ਦੇਸ ਵਿਚ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਚੋਰ-ਬਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਵੱਢੀ ਦੇ ਪੌਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਢੀ-ਖ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਚੋਰ-ਬਜ਼ਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕੇ ਕੌਣ? 'ਸੇਵਕਾਂ' ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ 'ਦੇਸ-ਸੇਵਾ' ਕਰਨ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਸਮੇ ਪਰਚੀਆਂ ਲੈਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗ਼ਰੀਬ ਜਨਤਾ ਮਹਿੰਗਾਈ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਨੱਪੀ ਹੋਈ ਤ੍ਰਾਹ ਤ੍ਰਾਹ ਪਈ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦਮ-ਦਿਲਾਸੇ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਨਤਾ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜ-ਸਾਲਾ ਵਿਉਂਤਾਂ ਹੀ ਪਈਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ, ਅਮਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਹੱਥ-ਆਈਆਂ ਡਾਂਗਾਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਹੀ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਨਿਰੀ ਖ਼ਲਕਤਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਆਖ਼ਰ ਇਸ ਅਧੋਗਤੀ 'ਤੇ ਲੈ ਅੱਪੜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੋਵੇ ਭੀ ਕਿਉਂ ਨਾ? ਬੱਘੀ ਦੇ ਪਹੀਏ ਦੇ ਆਰਿਆਂ

ਵਲ ਵੇਖੋ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਆਰੇ ਧੁਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੀ ਵਿੱਥ ਭੀ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਜਗਤ-ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਘੋਲ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਤਕ ਅਸੀ ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ—(੧) ਮਾਇਆ-ਧਾਰੀ ਲੋਕ, ਜੋ ਧਨ-ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਮਾਪ ਸਮਝਦੇ ਹਨ; (੨) ਬਿਪਤਾ-ਮਾਰੇ ਬੰਦੇ, ਜੋ ਹਾਰੇ ਜੁਆਰੀਏ ਵਾਂਗ ਢੇਰੀ ਢਾਹ ਬੈਠਦੇ ਹਨ; (੩) ਸ਼ਰਈ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਲੋਕ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਬਹਿਸ਼ਤ-ਸੁਰਗ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਵਿਚ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ; (੪) ਉਹ ਬੰਦੇ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ਲਕਤਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਹੀ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜੋ ਜੀਵਨ-ਰਾਹ ਤੋਰਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਖ਼ਲਕਤਿ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਜੀਵਨ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪਲ੍ਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਜੀਵਨ ਸੁਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮਾਇਆ ਕਮਾਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਮਾਣੀ ਹੈ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ। ਮੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਮੱਲਣੀਆਂ, ਦਾਅਵੇ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਣੇ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਗਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਲਿਤਾੜਨਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਆਰਥਕ ਪਰਬੰਧ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿੱਥਾਂ ਨਾ ਵਧਣ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਲ-ਹੀਣਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਨਿਤਾਣੇ ਸਹਿਮੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਧੀਰਜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ—ਵੇਖੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੀਰ ਮਲਕ ਸਲਾਰਾਂ ਅੱਗੇ ਤੁਸੀ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਦੇ ਲਿੱਲ੍ਹੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਹੋ, ਇਹ ਭੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦਰਗਾਹੀ ਸੱਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਭੀ ਯਤੀਮਾਂ ਵਾਂਗ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਹੀ ਇੱਥੋਂ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦ ਛਡੋ, ਤੇ ਇਕ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਨੂੰ ਸਭ ਦਾ ਰਿਜ਼ਕ-ਦਾਤਾ ਸਮਝੋ। ਆਪ ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ :

ਕੀਤਾ ਕਿਆ ਸਾਲਾਹੀਐ, ਕਰੇ ਸੋਇ ਸਾਲਾਹਿ।
ਨਾਨਕ ਏਕੀ ਬਾਹਰਾ ਦੂਜਾ ਦਾਤਾ ਨਾਹਿ।
ਕਰਤਾ ਸੋ ਸਾਲਾਹੀਐ ਜਿਨਿ ਕੀਆ ਆਕਾਰੁ।
ਦਾਤਾ ਸੋ ਸਾਲਾਹੀਐ ਜਿ ਸਭਸੈ ਦੇਇ ਆਧਾਰੁ।

—ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮ: ੨, ਪੰਨਾ ੧੨੩੯

ਅਤੇ **ਚੀਰੀ ਜਾ ਕੀ ਚਲਣਾ, ਮੀਰ ਮਲਕ ਸਾਲਾਰ।**
ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਨਾਨਕਾ, ਸਾਈ ਭਲੀ ਕਾਰ।
ਜਿਨਾ ਚੀਰੀ ਚਲਣਾ, ਹਥਿ ਤਿਨਾ ਕਿਛੁ ਨਾਹਿ।
ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਫੁਰਮਾਣੁ ਹੋਇ, ਉਠੀ ਕਰਲੈ ਪਾਹਿ।

—ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮ: ੨, ਪੰਨਾ ੧੨੩੯

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਹ ਦੇ ਪੰਧਾਊ ਨੇ ਜੇ ਰੋਜ਼ੀ ਭੀ ਕਮਾਣੀ ਹੈ, ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀ ਕੇ ਧਨ ਨਹੀਂ ਕਮਾਣਾ, ਤੇ ਇਸ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਖ਼ਲਕਤਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਭੀ ਕਿਸੇ ਮਾਣ-ਆਕੜ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸੇਵਾ ਦਾ ਇਹ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ :

ਕਿਰਤ ਵਿਰਤ ਕਰਿ ਧਰਮ ਦੀ, ਹਥਹੁ ਦੇ ਕੈ ਭਲਾ ਮਨਾਵੈ।

—ਵਾਰ ੬, ਪਉੜੀ ੧੨

ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟ ਦੇਣੇ, ਢੇਰੀ ਭੀ ਨਹੀਂ ਢਾਹ ਬੈਠਣਾ। ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਸਦਾ ਚਲਦਾ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਚੋਟਾਂ, ਮਾਰਾਂ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਆਖਿਆ ਹੈ 'ਏਹਿ ਭਿ ਦਾਤਿ ਤੇਰੀ ਦਾਤਾਰ!' ਲੋਹਾਰ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਅਹਿਰਣ ਉੱਤੇ ਸੱਟਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਉਸ ਬੇ-ਡੌਲ ਢੇਲੇ ਦੀ ਕੋਈ ਸੋਹਣੀ ਸ਼ਕਲ ਬਣ ਜਾਏ, ਜੋ ਲੋਹਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹਜ਼ੂਰ ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ :

ਜਿਉ ਆਰਣਿ ਲੋਹਾ ਪਾਇ, ਭੰਨਿ ਘੜਾਈਐ।
ਤਿਉ ਸਾਕਤੁ ਜੋਨੀ ਪਾਇ, ਭਵੈ ਭਵਾਈਐ।

—ਸੂਹੀ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੭੫੨

ਕਿਸੇ ਅਗਲੇ ਜਹਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸੁਰਗ-ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਸੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਚੱਜ-ਆਚਾਰ ਨਾਲ ਇਤਨੀ ਸੋਹਣੀ ਬਣਾ ਦਿਉ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੁਖੀ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਏ। ਸੁਆਰਥ-ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਖ਼ਲਕਤਿ ਦੇ ਸੁਖ ਵਾਸਤੇ ਜੀਵੋ, ਵਖ ਵਖ ਹੱਦ-ਬੰਨੇ ਬਣਾਨ ਦੇ ਥਾਂ ਦਾਤਾਰ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਦਾਤਿ ਨੂੰ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਵਰਤੋ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਪੈਦਾ

ਕਰੋ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਟਕ ਜਾਣਾ। ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਤਦੋਂ ਹੀ ਬਹਿਸ਼ਤ ਬਣਾ ਸਕੋਗੇ ਜੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਭੀ ਸੁਰਗ ਦੇ ਹੁਲਾਰੇ ਲਵੋਗੇ। ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਜੀਵਨ-ਦਾਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੁੜਦੇ ਰਹੋ। ਪ੍ਰਭੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜੁੜਨ ਦੀ ਬਰਕਤਿ ਨਾਲ ਹੀ ਖ਼ਲਕਤਿ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕੀਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਨਿਹੁੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਰਨਾ। ਇਹੀ ਹੈ ਅਸਲ ਦਾਅ ਜਗਤ-ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਮਾਲੀ ਜਿੱਤਣ ਦਾ।

ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ, ਗਏ ਮਸਕਤਿ ਘਾਲਿ।
ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ, ਕੇਤੀ ਛੁਟੀ ਨਾਲਿ।

—ਜਪੁ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੮

ਓਹੁ ਗਰੀਬੁ ਮੋਹਿ ਭਾਵੈ

—ਕਬੀਰ ਜੀ

੧. ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਣ

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੇ ਦੀ ਇਕ ਸਾਖੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਵਿਚ ਆਏ। ਇੱਥੇ ਕੈਰਵਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਰਾਜ-ਮਹਲਾਂ ਵਲ ਜਾਣ ਦੇ ਥਾਂ ਇਕ ਬੜੇ ਗ਼ਰੀਬ ਬੰਦੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਟਿਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਿਦਰ ਸੀ। ਬਿਦਰ ਨੇ ਬੜਾ ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਕੈਰਵਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਰੋਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੁਥਰੇ ਘਰ-ਮੰਦਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਇਕ ਕੰਗਾਲ ਦੀ ਕੁੱਲੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਰਹੇ ? ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਰਾਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਲ ਮਾੜੀਆਂ, ਹਾਥੀ ਘੋੜਿਆਂ, ਹੁਕਮ ਐਸ਼੍ਵਰਜ ਦਾ ਮਾਣ ਅਹੰਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਭਉ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਚੰਦਰਬੰਸੀ ਕੁਲ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਪਲੇ ਸਨ ਗ਼ਰੀਬ ਗੁਆਲਿਆਂ ਵਿਚ। ਉਂਞ ਭੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖ ਅਵਤਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬ ਬੰਦੇ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਅਹੰਕਾਰੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮਹਲ ਮਾੜੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਦੀ ਕੁੱਲੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਸੁਖਦਾਈ ਜਾਪੀ।

ਇਸ ਸਾਖੀ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਗਵਾਹੀ ਭੀ ਇਉਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

ਆਇਆ ਸੁਣਿਆ ਬਿਦਰ ਦੇ, ਬੋਲੈ ਦੁਰਜੋਧਨੁ ਹੋਇ ਰੁਖਾ।
ਘਰੁ ਅਸਾਡਾ ਛਡਿ ਕੈ, ਗੋਲੇ ਦੇ ਘਰਿ ਜਾਹਿ ਕੈ ਸੁਖਾ।
ਭੀਖਮੁ ਦੋਣਾ ਕਰਣੁ ਤਜਿ, ਸਭਾ ਸੀਗਾਰ ਵਡੇ ਮਾਨੁਖਾ।
ਝੁੰਗੀ ਜਾਇ ਵਲਾਇਓਨੁ, ਸਭਨਾ ਦੇ ਜੀਅ ਅੰਦਰਿ ਧੁਖਾ।

ਹਸਿ ਬੋਲੇ ਭਗਵਾਨ ਜੀ, ਸੁਣਿਅਹੁ ਰਾਜਾ ਹੋਇ ਸਨਮੁੱਖਾ।
ਤੇਰੇ ਭਾਉ ਨ ਦਿਸਈ, ਮੇਰੇ ਨਾਹੀ ਅਪਦਾ ਦੁੱਖਾ।
ਭਾਉ ਜਿਵੇਹਾ ਬਿਦਰ ਦੇ, ਹੋਰੀ ਦੇ ਚਿਤਿ ਚਾਉ ਨ ਚੁੱਖਾ।
ਗੋਬਿੰਦੁ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਦਾ ਭੁੱਖਾ।੭।

—ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ, ਵਾਰ ੧੦

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਇਹ ਵਾਰਤਾ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਦਰਜ ਹੈ:

ਰਾਜਨ ਕਉਨੁ ਤੁਮਾਰੈ ਆਵੈ।
ਐਸੋ ਭਾਉ ਬਿਦਰ ਕੋ ਦੇਖਿਓ, ਓਹੁ ਗਰੀਬੁ ਮੋਹਿ ਭਾਵੈ।੧। ਰਹਾਉ।
ਹਸਤੀ ਦੇਖਿ ਭਰਮ ਤੇ ਭੂਲਾ, ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਾਨੁ ਨ ਜਾਨਿਆ।
ਤੁਮਰੋ ਦੂਧੁ ਬਿਦਰ ਕੋ ਪਾਨੋ, ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਕਰਿ ਮੈ ਮਾਨਿਆ।੧।
ਖੀਰ ਸਮਾਨਿ ਸਾਗੁ ਮੈ ਪਾਇਆ, ਗੁਨ ਗਾਵਤ ਰੈਨਿ ਬਿਹਾਨੀ।
ਕਬੀਰ ਕੋ ਠਾਕੁਰੁ ਅਨਦ ਬਿਨੋਦੀ, ਜਾਤਿ ਨ ਕਾਹੂ ਕੀ ਮਾਨੀ।੨।੯।

—ਮਾਰੂ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੧੧੦੫

ਪਰ ਇਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਿ ਧਨਵਾਨ ਪ੍ਰਤਾਪਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਸੂਰਮੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹੀਆ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਨਵਾਨ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਾਰੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੇ ਅੱਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਰੀ ਖਰੀ ਗੱਲ ਭੀ ਸੁਣਾ ਦੇਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਸੁਣਾਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਹੋਰ ਭੀ ਮਚ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ-ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੁਰਖੇਤਰ ਵਾਲੇ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਕੌਰਵ-ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗ਼ਰੀਬ ਬਿਦਰ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਦੁਰਜੋਧਨ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਰਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਹੋਰ ਭੀ ਵਧੀਕ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸੀ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਐਸੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਆਖ ਆਖ ਕੇ ਲਤਾੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਮਜ਼ੂਰੀ ਨੂੰ ਭੀ ਛੁਟਿਆ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬ ਕੰਗਾਲ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਹ ਝਾਕੀ

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸੋਹਣੀ ਲਗੇ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਉੱਪਰ-ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਇਸ ਝਾਕੀ ਦੀ ਮੂਰਤ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਭਲਾ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਹ ਝਾਕੀ ਕਦੋਂ ਖੁੰਝ ਸਕਦੀ ਸੀ ? ਉਹਨਾਂ ਉਸੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਦਰਜ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿੱਥੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਹੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਾਗ-ਵਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਉੱਪਰ-ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਅਸੀ ਇਕ ਅਜੀਬ ਸੁਆਦਲੀ ਗੱਲ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਸਲੋਕ ਭੀ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ੨੪੩ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਦੋ ਸਲੋਕ ਜੋ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ੨੪੩ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਇ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੱਡੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚੋਂ ਵੱਖ ਕਿਉਂ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ? ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਸ ਉਪਰਲੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ? ਆਓ ਵੇਖੀਏ। ਸਲੋਕ ਇਹ ਹਨ :

ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ, ਪਰਿਓ ਨੀਸਾਨੈ ਘਾਓ।
ਖੇਤੁ ਜੁ ਮਾਂਡਿਓ ਸੂਰਮਾ, ਅਬ ਜੂਝਨ ਕੋ ਦਾਉ।੧।

ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ, ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ।
ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ, ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ।੨।੨।

—ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੧੧੦੫

'ਸ਼ਬਦ' ਵਿਚ ਜੋ ਵਾਰਤਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਹੰਕਾਰੀ ਕੈਰਵ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਮੈਨੂੰ 'ਗ਼ਰੀਬ ਬਿਦਰ' ਵਧੀਕ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਪਾਟ ਵਾਲੇ ਇਕ ਅਹੰਕਾਰੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਤੇ ਭਰੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਐਸੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਆਖਣੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਾਣ-ਪਤਿ ਲਹਿ ਜਾਏ, ਕੋਈ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ ਸੂਰਮੇ ਦਾ ਹੀ ਕਰਤੱਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਨਿਮਾਣੇ ਜਿਹੇ ਗ਼ਰੀਬ ਨੂੰ ਗਲ ਲਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਬਲੀ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਜਿਹਾ ਸਮਝੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਮਰਦਾਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਜਾਪਿਆ। ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ

ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬਲੀ ਸੂਰਮਾ ਦਿੱਸਿਆ। ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਸੂਰਮਤਾ ਸਲਾਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਉਹ ਸਲੋਕ ਭੀ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਸੂਰਮੇ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿੱਚਿਆ ਸੀ। 'ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ', ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਲੜਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਮਾ ਹੈ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਸੂਰਮਾ ਉਹੀ ਹੈ 'ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ'। ਬੱਸ ! ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ੨੪੩ ਸਲੋਕਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਆਦਰਸ਼ ਲਗ-ਪਗ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੀ ਦੇਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੀ ਸਮੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ। ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਵਿਚ ਭੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ :

ਇੱਨਲਾਹਾ ਮੁਹਿਬੁੱਲ ਮੁਹਸਿਨੀਨ।

ਭਾਵ, ਰੱਬ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ (ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ) ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਹਿਲੀ 'ਉਦਾਸੀ' ਵਿਚ ਜਾਣ ਸਮੇ ਐਮਨਾਬਾਦ (ਸੈਦਪੁਰ) ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸ ਸਮੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹੀ ਇਕ ਤਕੜਾ ਨਗਰ ਸੀ। ਪਠਾਣ ਹਾਕਮ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮੈਤੀ ਖੱਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਇੱਥੇ ਵੱਸਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਹੁਣ ਭੀ ਜਾ ਕੇ ਐਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਮਹਿਲ-ਮਾੜੀਆਂ ਵੇਖੋ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਪਠਾਣ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਖੱਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਦਬ-ਦਬਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਤਰਖਾਣ ਲਾਲੋ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਟਿਕੇ। ਉਸ ਵਕਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਸਾਢੇ ਅਠੱਤੀ ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਜਿਸ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਮੋਦੀ-ਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਸ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਲੋੜਵੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਬਹੁਤ ਰੌਸ਼ਨ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਹ ਕੰਮ ਪਿਆਰੇ ਲਗੇ ਹੋਣ, ਤੇ ਵੱਢੀ-ਖ਼ੋਰ ਮਾਣਸ-ਖਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਏ ਹੋਣ। ਜਿਸ

ਬਲੀ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖ ਨੇ ੯ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਜਨੇਊ ਪਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮਕਾਂਡੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਮੌਕੇ ਬਣਨ 'ਤੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ; ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਸਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਭੀ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਨਮਾਜ਼ੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇਂ ਪੂਰੀ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੁਸੀ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਕਪੜਾ ਪਲੀਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਕਜ਼ਾ ਹੋ ਗਈ ਸਮਝਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਢੀਆਂ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਕਦੇ ਸੋਚਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਅੰਦਰਲਾ ਇਹਨਾਂ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਨਾਲ ਪਲੀਤ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੱਤ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੋਈ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਪ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ :

ਜੇ ਰਤੁ ਲਗੈ ਕਪੜੈ ਜਾਮਾ ਹੋਇ ਪਲੀਤੁ।
ਜੋ ਰਤੁ ਪੀਵਹਿ ਮਾਣਸਾ ਤਿਨ ਕਿਉ ਨਿਰਮਲੁ ਚੀਤੁ।
ਨਾਨਕ ਨਾਉ ਖੁਦਾਇ ਕਾ ਦਿਲਿ ਹਛੈ ਮੁਖਿ ਲੇਹੁ।
ਅਵਰਿ ਦਿਵਾਜੇ ਦੁਨੀ ਕੇ ਝੂਠੇ ਅਮਲ ਕਰੇਹੁ।੧।੬।

—ਮਾਝ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੦

ਫਿਰ, ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਭੀ ਭਰੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਲੋਕ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਧਾਰਮਿਕ ਭੁੜ ਦਾ ਪਾਸਾ ਕਦੇ ਉਥੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਚਾਰੇ ਗ਼ਰੀਬ ਅੰਵਾਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁੱਝੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਨਮਾਜ਼ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਅਪੜਾ ਸਕੇਗੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਵਤ-ਖ਼ੋਰ ਭੀ ਹੋਵੇ। ਸੋ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਾਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਜਾਗ ਆਉਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪਰ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਜਾਗ ਦਾ ਸਦਕਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਰਸੂਖ਼ ਨੂੰ ਸੱਟ ਵੱਜਣੀ ਭੀ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਗ਼ਰੀਬ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਮਚਦੇ ਗਏ। ਤਾਹੀਏਂ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਪਹਿਲੀ 'ਉਦਾਸੀ' ਸਮੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਐਮਨਾਬਾਦ ਆਏ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਤਕ ਇਹ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਕੁਰਾਹੀਆ' ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਐਮਨਾਬਾਦ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਭੜਾਸ ਕੱਢਣ ਦਾ ਇਕ ਮੌਕਾ ਭੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਜਨਮ ਦੇ ਖੱਤਰੀ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸ਼ੂਦਰ ਦੇ ਘਰ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਸ਼ੂਦਰ ਭੀ ਇਤਨਾ ਕੰਗਾਲ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਣਕ ਦੀ ਰੋਟੀ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਕੋਧਰੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਸੀ। ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਐਮਨਾਬਾਦ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੇ ਕੰਨ ਜਾ ਭਰੇ। ਇਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਤਿ ਦਾ ਖੱਤਰੀ ਸੀ। ਉਹਨੀਂ ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨਮਿਤ ਇਕ ਜੱਗ ਭੀ ਕਰਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਓਂਤਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧੂ-ਸੰਤ ਭੀ ਸੱਦੇ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਭੀ ਜੱਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬ ਲਾਲੋ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੇ ਵਧੀਕ ਖਿੱਚ ਪਾਈ ਰੱਖੀ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੀ ਕੋਧਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਸੁਆਦਲੀ ਜਾਪੀ। ਜਿਵੇਂ ਦੁਰਜੋਧਨ ਦੇ ਗਿਲਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਖਰੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਤੇਰੀ ਖੀਰ ਨਾਲੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬਿਦਰ ਦਾ ਸਾਗ ਵਧੀਕ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਭਾਗੋ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ-ਭਰੇ ਗਿਲੇ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਪੂੜੀ-ਕੜਾਹ ਨਾਲੋਂ ਲਾਲੋ ਦੀ ਕੋਧਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵਧੀਕ ਸੁਆਦਲੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਮਾਲ ਧਨ ਜੋੜਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਲਾਲੋ ਨੇ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰ ਕੇ ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਰੀ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਨਗਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਖੱਤਰੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਨਗਰ ਦੇ ਆਮ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਭੀ ਸੁਣ-ਸੁਣਾ ਕੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਮੇ ਦੀ ਸੂਰਮਤਾ ਦੀ ਇਹ ਅਚਰਜ ਖੇਡ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਆ ਜੁੜੇ ਸਨ, ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਵੱਢੀ-ਖ਼ੋਰ ਤੇ ਮਾਣਸ-ਖਾਣਾ ਆਖਣਾ ਕੋਈ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਮੈਤੀ ਖੱਤਰੀ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਥੇਰੇ ਤਲਮਲਾਏ, ਪਰ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੂਰਮੇ ਮਰਦ ਨੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਤੇ ਜੱਗਾਂ ਦਾ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ।

ਵੱਢੀ-ਖ਼ੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ, ਪਰ ਬਾਹਰੋਂ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ, ਗ਼ਰੀਬਾਂ

ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਨੇਊ-ਧਾਰੀ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਖੱਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ; ਇਹਨਾਂ ਨਿਰ-ਦਈ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਜਾ ਕੇ ਭੋਜਨ ਪਾਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ—ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਜਦ ਕਦੇ ਮੌਕਾ ਬਣਿਆ, ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਬੇ-ਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਝੂਠੇ ਆਖਿਆ :

ਮਾਣਸ ਖਾਣੇ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ। ਛੁਰੀ ਵਗਾਇਨਿ ਤਿਨ ਗਲਿ ਤਾਗ।
ਤਿਨ ਘਰਿ ਬ੍ਰਹਮਣ ਪੂਰਹਿ ਨਾਦ। ਉਨ੍ਹਾ ਭਿ ਆਵਹਿ ਓਈ ਸਾਦ।
ਕੂੜੀ ਰਾਸਿ ਕੂੜਾ ਵਾਪਾਰੁ। ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਕਰਹਿ ਆਹਾਰੁ।
ਸਰਮ ਧਰਮ ਕਾ ਡੇਰਾ ਦੂਰਿ। ਨਾਨਕ ਕੂੜੁ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ।
ਮਥੈ ਟਿਕਾ ਤੇੜਿ ਧੋਤੀ ਕਖਾਈ। ਹਥਿ ਛੁਰੀ ਜਗਤ ਕਾਸਾਈ।

—ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੧

੨. ਧਾਰਮਿਕ ਠੱਗੀ

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 'ਉਦਾਸੀਆਂ' ਦੇ ਸਮੇ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਦੇ ਜਾਈਏ, ਇਉਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੱਡੀ ਭਾਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਸ਼ਵਤ-ਖ਼ੋਰ ਕਾਜ਼ੀ ਹਾਕਮ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਮੈਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੱਤਰੀ ਕਰਮ-ਚਾਰੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਜੋ ਚੱਟੀਆਂ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਤ੍ਰਾਹ ਤ੍ਰਾਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤਦੋਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਜੇ ਤੁਰਕ ਹਾਕਮਾਂ, ਨਿਰ-ਦਈ ਖੱਤਰੀ-ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਦਬਾਅ ਪਾਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਦਬ-ਦਬਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਜਾਏ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਸਨ—ਕਾਜ਼ੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਜੋਗੀ। ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ਼ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਆਗੂ ਲੋਕ ਅੰਞਾਣ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ਼ਰਜ਼ ਲਈ ਵਰਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪਾਜ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ :

ਕਾਦੀ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਮਲੁ ਖਾਇ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਨਾਵੈ ਜੀਆ ਘਾਇ।
ਜੋਗੀ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣੈ ਅੰਧੁ। ਤੀਨੇ ਓਜਾੜੇ ਕਾ ਬੰਧੁ।੨।
ਸੋ ਜੋਗੀ ਜੋ ਜੁਗਤਿ ਪਛਾਣੈ। ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਏਕੋ ਜਾਣੈ।
ਕਾਜੀ ਸੋ ਜੋ ਉਲਟੀ ਕਰੈ। ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਜੀਵਤੁ ਮਰੈ।
ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬੀਚਾਰੈ। ਆਪਿ ਤਰੈ ਸਗਲੇ ਕੁਲ ਤਾਰੈ।੩।
ਦਾਨਸਬੰਦੁ ਸੋਈ ਦਿਲਿ ਧੋਵੈ। ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਸੋਈ ਮਲੁ ਖੋਵੈ।
ਪੜਿਆ ਬੂਝੈ ਸੋ ਪਰਵਾਣੁ। ਜਿਸੁ ਸਿਰਿ ਦਰਗਹ ਕਾ ਨੀਸਾਣੁ।੪।੫।੭।

—ਧਨਾਸਰੀ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੬੬੨

ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਆਪ ਨਹੀਂ ਕਮਾਂਦਾ, ਆਪਣੇ ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਹੀ ਰੋਜ਼ੀ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਕਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਚਾਹੇ ਜੋਗੀ ਹੋਵੇ, ਅਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਦਬਾਉ ਹੇਠ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ:

ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣਾ ਗਾਵੈ ਗੀਤ। ਭੁਖੇ ਮੁਲਾਂ ਘਰੇ ਮਸੀਤਿ।
ਮਖਟੂ ਹੋਇ ਕੈ ਕੰਨ ਪੜਾਏ। ਫਕਰੁ ਕਰੇ ਹੋਰੁ ਜਾਤਿ ਗਵਾਏ।
ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ। ਤਾ ਕੈ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ।
ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ। ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ।੧।੨੨।

—ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ, ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੪੫

ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸਮਾ ਗੁਜ਼ਾਰ ਕੇ ਰੋਟੀਆਂ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਆਖਿਆ:

ਘਰਿ ਨਾਰਾਇਣੁ ਸਭਾ ਨਾਲਿ। ਪੂਜ ਕਰੇ ਰਖੈ ਨਾਵਾਲਿ।
ਕੁੰਗੂ ਚੰਨਣੁ ਫੁਲ ਚੜਾਏ। ਪੈਰੀ ਪੈ ਪੈ ਬਹੁਤੁ ਮਨਾਏ।
ਮਾਣੂਆ ਮੰਗਿ ਮੰਗਿ ਪੈਨ੍ਹੈ ਖਾਇ। ਅੰਧੀ ਕੰਮੀ ਅੰਧ ਸਜਾਇ।੧।੯।

—ਸਾਰੰਗ ਕੀ ਵਾਰ, ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੪੦

ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਭੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਠੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖੀ, ਭਰੀ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿਚ ਠੱਗ-ਧਰਮੀਆਂ ਦਾ ਪਾਜ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਹਜ਼ੂਰ ਜਗਨਨਾਥ-ਪੁਰੀ ਅੱਪੜੇ, ਇੱਥੇ ਇਕ ਜੁੜੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਵੇਖਿਆ, ਜੋ ਕੰਨ ਅੱਖਾਂ ਨੱਕ ਮੀਟ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਵ-ਪੁਰੀ

ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰੇ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਭੇਟਾ ਲਿਆ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਕੇ ਮੱਥੇ ਟੇਕ ਕੇ ਸਮਾਧੀ-ਇਸਥਿਤ ਇਸ ਪੰਡਿਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਪੂਜਾ-ਭੇਟ ਵਾਲਾ ਬਰਤਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਪੰਡਿਤ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ, ਮਾਇਆ ਵਾਲਾ ਭਾਂਡਾ ਗ਼ਾਇਬ ਵੇਖ ਕੇ ਘਬਰਾਇਆ, ਤਾਂ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਪਖੰਡੀਆਂ ਦੇ ਜਾਲ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ :

ਕਾਲੁ ਨਾਹੀ ਜੋਗੁ ਨਾਹੀ, ਨਾਹੀ ਸਤ ਕਾ ਢਬੁ।
ਥਾਨਸਟ ਜਗ ਭਰਿਸਟ ਹੋਏ, ਡੂਬਤਾ ਇਵ ਜਗੁ।੧।
ਕਲ ਮਹਿ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਸਾਰੁ।
ਅਖੀ ਤ ਮੀਟਹਿ ਨਾਕ ਪਕੜਹਿ, ਠਗਣ ਕਉ ਸੰਸਾਰੁ।੧। ਰਹਾਉ।
ਆਂਟ ਸੇਤੀ ਨਾਕੁ ਪਕੜਹਿ ਸੂਝਤੇ ਤਿਨਿ ਲੋਅ।
ਮਗਰ ਪਾਛੈ ਕਛੁ ਨ ਸੂਝੈ ਏਹੁ ਪਦਮੁ ਅਲੋਅ।੨।
ਖਤ੍ਰੀਆ ਤ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੀ।
ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਭ ਇਕ ਵਰਨ ਹੋਈ ਧਰਮ ਕੀ ਗਤਿ ਰਹੀ।੩।
ਅਸਟ ਸਾਜ ਸਾਜਿ ਪੁਰਾਣ ਸੋਧਹਿ, ਕਰਹਿ ਬੇਦ ਅਭਿਆਸੁ।
ਬਿਨੁ ਨਾਮ ਹਰਿ ਕੇ ਮੁਕਤਿ ਨਾਹੀ, ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਦਾਸੁ।੪।੧।੬।੮।

—ਧਨਾਸਰੀ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੬੬੩

ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਭੀ ਧਰਮ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੂਰਖ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਪਖੰਡ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਲੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਚਾਹੇ ਤੁਰਕ ਹਾਕਮ ਸਨ ਤੇ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਵੈਸ਼ਨਵ ਹਿੰਦੂ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਤੁਰਕ ਹਾਕਮ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਭੀ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੇ ਤਸਬੀ ਭੀ ਫੇਰਦੇ ਹਨ; ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਹਿੰਦੂ ਚੌਕੇ ਆਦਿਕ ਵਾਲੀ ਸੁੱਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ-ਧਰਮ ਭੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਗ਼ਰੀਬ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹਾਕਮਾਂ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਚੁਗ਼ਲੀਆਂ ਭੀ ਲਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਬਾਰੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਹਾਸੋ-ਹੀਣੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੋ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਪਖੰਡ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸੋ :

ਕਾਜੀ ਹੋਇ ਕੈ ਬਹੈ ਨਿਆਇ। ਫੇਰੇ ਤਸਬੀ ਕਰੇ ਖੁਦਾਇ।
ਵਢੀ ਲੈ ਕੈ ਹਕੁ ਗਵਾਏ। ਜੇ ਕੋ ਪੁਛੈ ਤਾ ਪੜਿ ਸੁਣਾਏ।
ਤੁਰਕ ਮੰਤ੍ਰੁ ਕਨਿ ਰਿਦੈ ਸਮਾਹਿ। ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਹਿ ਚਾੜੀ ਖਾਹਿ।
ਚਉਕਾ ਦੇ ਕੈ ਸੁਚਾ ਹੋਇ। ਐਸਾ ਹਿੰਦੂ ਵੇਖਹੁ ਕੋਇ।੧।੧੧।

—ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਸਲੋਕੁ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੯੫੧

ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਸਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੋਹਰਿਆ ਪੋਹਰਿਆ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਗਾੜ੍ਹੇ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਸੁਆਰਥ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਮ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਦੇ ਸੁਰਗ ਤੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦਿਵਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਮਨ। ਉਸ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਸ਼ਰਹ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸਦਾ ਮੁਥਾਜ ਰਹਿਣਾ ਪਏ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮੁਥਾਜੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਸਾਫ਼ ਆਖਿਆ ਕਿ ਅਗਾਂਹ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਦੇ ਥਾਂ ਹੁਣ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਆਚਰਨ ਬਣਾਉ :

ਹਿੰਦੂ ਕੈ ਘਰਿ ਹਿੰਦੂ ਆਵੈ। ਸੂਤੁ ਜਨੇਊ ਪੜਿ ਗਲਿ ਪਾਵੈ।
ਸੂਤੁ ਪਾਇ ਕਰੇ ਬੁਰਿਆਈ। ਨਾਤਾ ਧੋਤਾ ਥਾਇ ਨ ਪਾਈ।
ਮੁਸਲਮਾਨੁ ਕਰੇ ਵਡਿਆਈ। ਵਿਣੁ ਗੁਰ ਪੀਰੈ ਕੋ ਥਾਇ ਨ ਪਾਈ।
ਰਾਹੁ ਦਸਾਇ ਓਥੈ ਕੋ ਜਾਇ। ਕਰਣੀ ਬਾਝਹੁ ਭਿਸਤਿ ਨ ਪਾਇ।
... ...
ਏਥੈ ਜਾਣੈ ਸੁ ਜਾਇ ਸਿਞਾਣੈ। ਹੋਰੁ ਫਕੜੁ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਣੈ।੨।੧੧।

—ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੯੫੧-੫੨

ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਭੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੋ, ਵੇਦ ਆਦਿਕ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਮ ਲੋਕ ਇਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਬੰਦੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਹਨ ਤੇ ਮਾਇਆ ਆਦਿਕ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਉੱਤਮ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕ ਇਹਨਾਂ ਉੱਚ-ਜਾਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਰੋਜ਼ੀ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਭੀ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਦਬ-ਦਬਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਭੀ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਚੱਟੀ ਤੇ ਸਹਿਮ ਵਿਚੋਂ

ਭੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੱਢਣ ਲਈ ਆਖਿਆ :

ਬੇਦ ਪਾਠ ਸੰਸਾਰ ਕੀ ਕਾਰ। ਪੜ੍ਹਿ ਪੜ੍ਹਿ ਪੰਡਿਤ ਕਰਹਿ ਬੀਚਾਰ।
ਬਿਨੁ ਬੂਝੇ ਸਭ ਹੋਇ ਖੁਆਰ। ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਉਤਰਸਿ ਪਾਰਿ ।੧।੧੭।

—ਵਾਰ ਸੂਹੀ, ਸਲੋਕ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੭੯੧

ਤਿਲਕ, ਮਾਲਾ ਤੇ ਧਰਮ-ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮੱਸਿਆ ਸੰਗਰਾਦਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਛਟ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦਲ਼ੇਰ ਹੋ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੋਕੇ ਕਰਮ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ :

ਪੜਿ ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦੰ। ਸਿਲ ਪੂਜਸਿ ਬਗੁਲ ਸਮਾਧੰ।
ਮੁਖਿ ਝੂਠ ਬਿਭੂਖਣ ਸਾਰੰ। ਤ੍ਰੈਪਾਲ ਤਿਹਾਲ ਬਿਚਾਰੰ।
ਗਲਿ ਮਾਲਾ ਤਿਲਕੁ ਲਿਲਾਟੰ। ਦੁਇ ਧੋਤੀ ਬਸਤ੍ਰ ਕਪਾਟੰ।
ਜੇ ਜਾਣਸਿ ਬ੍ਰਹਮੰ ਕਰਮੰ। ਸਭਿ ਫੋਕਟ ਨਿਸਚਉ ਕਰਮੰ ।੨।੧੪।

—ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੦

ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਬਹਿਸ-ਮੁਬਾਹਸੇ; ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਖ਼ਾਤਰ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ; ਅੰਨ ਦਾ ਤਿਆਗ; ਨਾਂਗੇ ਸਾਧੂ ਜਾਂ ਮੋਨੀ ਬਣਨਾ, ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਤੁਰਨ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਮਝਣਾ; ਸਰੇਵੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜੂਠਾ ਖਾਣਾ—ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਧਰਮ ਸਮਝੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਅਸਲ ਖੇਡ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ-ਅਵਲੰਬੀ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਭਾਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਪਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮੱਥੇ ਟਿਕਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚੰਗਾ-ਚੋਖਾ ਭੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮੀ ਆਖਣ ਦੇ ਥਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੂਰਖ ਅੰਨ੍ਹੇ ਆਖਿਆ :

ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਪੜਿਆ ਤੇਤਾ ਕੜਿਆ। ਬਹੁ ਤੀਰਥ ਭਵਿਆ ਤੇਤੋ ਲਵਿਆ।
ਬਹੁ ਭੇਖ ਕੀਆ ਦੇਹੀ ਦੁਖੁ ਦੀਆ। ਸਹੁ ਵੇ ਜੀਆ ਅਪਣਾ ਕੀਆ।
ਅੰਨੁ ਨ ਖਾਇਆ ਸਾਦੁ ਗਵਾਇਆ। ਬਹੁ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ ਦੂਜਾ ਭਾਇਆ।
ਬਸਤ੍ਰ ਨ ਪਹਿਰੈ, ਅਹਿਨਿਸਿ ਕਹਰੈ। ਮੋਨਿ ਵਿਗੂਤਾ, ਕਿਉ ਜਾਗੈ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਸੂਤਾ।
ਪਗ ਉਪੇਤਾਣਾ, ਅਪਣਾ ਕੀਆ ਕਮਾਣਾ। ਅਲੁ ਮਲੁ ਖਾਈ, ਸਿਰਿ ਛਾਈ ਪਾਈ।
ਮੂਰਖਿ ਅੰਧੈ ਪਤਿ ਗਵਾਈ ।੨।੯।

—ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੪੬੭

੩. ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਦਬਾਉ

ਆਮ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਰੁਹਬ ਭੀ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਫਲਾਣਾ ਮਨੁੱਖ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੋਂ ਇਹ ਦਬਾਉ ਹਟਾਣ ਲਈ ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਠੱਗੀ ਉੱਤੇ ਭੀ ਚੋਟ ਮਾਰੀ ਤੇ ਆਖਿਆ :

ਨਾਵਣ ਚਲੇ ਤੀਰਥੀ ਮਨਿ ਖੋਟੈ ਤਨਿ ਚੋਰ।
ਇਕੁ ਭਾਉ ਲਥੀ ਨਾਤਿਆ ਦੁਇ ਭਾ ਚੜੀਅਸੁ ਹੋਰ।
ਬਾਹਰਿ ਧੋਤੀ ਤੂਮੜੀ ਅੰਦਰਿ ਵਿਸੁ ਨਿਕੋਰ।
ਸਾਧ ਭਲੇ ਅਣਨਾਤਿਆ ਚੋਰ ਸਿ ਚੋਰਾ ਚੋਰ।੨।੧੨।

—ਵਾਰ ਸੂਹੀ,ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੭੮੯

ਹੁਣ ਤਾਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਬਣ ਜਾਣ ਨਾਲ ਦੂਰ-ਨੇੜੇ ਜਾਣ ਆਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਔਖਿਆਈ ਨਹੀਂ, ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਭੀ ਔਖੇ ਸੌਖੇ ਹੋ ਕੇ ਜੇ ਕਿਤੇ ਦੁਰੇਡੇ ਪੰਧ ਭੀ ਜਾਣਾ ਪਏ ਤਾਂ ਪਰਬੰਧ ਕਰ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦੇ ਇਹ ਵਸੀਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤਦੋਂ ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਖੇਡ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਹਰੇਕ ਹਿੰਦੂ ਮਾਤ੍ਰ ਉੱਤੇ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਅਮੀਰ, ਇਕ ਐਸੀ ਕਰੜੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ 'ਫੁੱਲ' ਹਰਿਦੁਆਰ ਅਪੜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ; ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀਵੇ ਵੱਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਹੋ ਜਾਏ ਉਸ ਦੀ 'ਕਿਰਿਆ' ਹੀ ਗਇਆ ਤੀਰਥ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਰਾਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਓ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਈ ਤ੍ਰੇਈ ਕ੍ਰੋੜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਬੰਦੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਰਿਦੁਆਰ ਆਦਿਕ ਤੀਰਥ 'ਤੇ ਅੱਪੜਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਜੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗ਼ਰਜ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ 'ਫੁੱਲ' ਅਪੜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਅੱਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸੋ, ਇਕੱਲੀ ਇਸ ਮਰਯਾਦਾ ਨੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਪਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਵਲੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਬੇ-ਫ਼ਿਕਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੰਞਾਣ ਲੋਕ ਵਿਚਾਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਲੰਮੇ ਪੈਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਰੁਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਤੇ ਸਾਡਾ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁਕਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਅਬਗਤਾ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਏ। ਪਰ ਨਿਰਾ ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਕੋਈ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਹੀਆ ਕਰ ਭੀ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕਢਾ ਕੇ ਦਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਇਹ ਕੋਈ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹਾ ਜਾਲ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ

ਕੋਈ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਬੰਦਾ ਹਾਈਂ-ਮਾਈਂ ਨਿਕਲ ਸਕੇ। ਇਹ ਹਿੰਮਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਕਰੜੇ ਗੜ੍ਹ ਦਾ ਭਰਮ ਤੇ ਸਹਿਮ ਭੀ ਆਮ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਪਰੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਹਜ਼ੂਰ ਗਇਆ ਤੀਰਥ 'ਤੇ ਇਸ ਭਰਮ-ਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਅੱਪੜੇ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪਾਂਡਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਭਰਮ ਵਿਚ ਭਟਕਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ :

ਦੀਵਾ ਮੇਰਾ ਏਕੁ ਨਾਮੁ, ਦੁਖੁ ਵਿਚਿ ਪਾਇਆ ਤੇਲੁ।
ਉਨਿ ਚਾਨਣਿ ਓਹੁ ਸੋਖਿਆ, ਚੂਕਾ ਜਮ ਸਿਉ ਮੇਲੁ॥੧॥
ਲੋਕਾ ਮਤ ਕੋ ਫਕੜਿ ਪਾਇ।
ਲਖ ਮੜਿਆ ਕਰਿ ਏਕਠੇ, ਏਕ ਰਤੀ ਲੇ ਭਾਹਿ।੧। ਰਹਾਉ।
ਪਿੰਡੁ ਪਤਲਿ ਮੇਰੀ ਕੇਸਉ, ਕਿਰਿਆ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾਰੁ।
ਐਥੈ ਓਥੈ ਆਗੈ ਪਾਛੈ ਏਹੁ ਮੇਰਾ ਆਧਾਰੁ।੨।
ਗੰਗ ਬਨਾਰਸਿ ਸਿਫਤਿ ਤੁਮਾਰੀ, ਨਾਵੈ ਆਤਮਰਾਉ।
ਸਚਾ ਨਾਵਣੁ ਤਾਂ ਥੀਐ ਜਾਂ ਅਹਿਨਿਸਿ ਲਾਗੈ ਭਾਉ।੩।
ਇਕ ਲੋਕੀ ਹੋਰੁ ਛਮਛਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਵਟਿ ਪਿੰਡੁ ਖਾਇ।
ਨਾਨਕ ਪਿੰਡੁ ਬਖਸੀਸ ਕਾ ਕਬਹੂੰ ਨਿਖੂਟਸਿ ਨਾਹਿ।੪।

—ਰਾਗੁ ਆਸਾ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੩੫੮

ਹਰਿਦੁਆਰ ਦੇ ਪਾਂਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਭਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਪਾਬੰਦੀ ਨਿਰੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਰਨ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਗਾਂ-ਬੈਲ ਆਦਿਕ ਪਸ਼ੂ ਮਰ ਜਾਏ ਤੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਰੱਸਾ ਪਿਆ ਰਹਿ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉਸ ਘਰ ਉੱਤੇ 'ਅਧਰਮ' ਦੀ ਬਿਪਤਾ ਆ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਇਸ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਪਾਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਪਾਪ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਹਰਿਦੁਆਰ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ, ਕੋਈ ਇਸ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰ ਤਾਂ ਵੇਖੇ, ਕਿਵੇਂ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ!

ਅਸਾਂ ਕੁਝ ਹਮ-ਉਮਰ ਸਾਥੀਆਂ ਰਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ (ਰਈਆ, ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ) ਵਿਚ ਇਕ ਜਥਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸਾਂ 'ਕਾਲਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਰਈਆ' ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਥੋੜੇ ਜਣੇ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਅਸੀ ਮੈਂਬਰ ਸਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਜਥੇ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਦਸਵੰਧ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਰਕਮ ਨਾਲ

ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਚੁਫੇਰੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਪਰਚਾਰ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਦਾਈ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਕੰਮ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਭੱਦਰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਾਤੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੂਲੇ ਹੇਠੋਂ ਅਸੀ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਉਹ ਭੀ ਅਵੇਸਲੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਸੋ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਨ ੧੯੧੬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਮੈਂ ਤਦੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਫਰੂਕਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ਾਹਪੁਰ) ਵਿਚ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਾਂ। ਮਈ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਰਈਆ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਡੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ-ਸਾਥੀ ਦਾ ਇਕ ਰਾਤ ਇਕ ਢੱਗਾ ਮਰ ਗਿਆ, ਰੱਸਾ ਉਸ ਦੇ ਗਲੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅੱਧੇ ਘਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਸੂਖ਼ ਭੀ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਤਕੜਾ ਹੈ। ਬੱਸ! ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਾਵਾਂ-ਰੌਲੀ ਫਿਰ ਗਈ ਕਿ ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਢੱਗਾ ਸਣੇ ਰੱਸੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਹੁਣੇ ਹੀ ਮੌਕਾ ਬਣਿਆ ਉਹਨਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਖੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਲਈ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਪਰਚਾਰ ਉੱਤੇ ਕਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਾਂਦੇ ਰਸੂਖ਼ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕਣ। ਆ ਪੰਚਾਇਤ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਚਲੋ ਹਰਿਦੁਆਰ। ਸਾਡੇ ਇਸ ਸਾਥੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਹਲਤ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਭੀ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਫਰੂਕੇ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਭੀ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹਿੰਦੂ ਤੋਂ ਅਜੇ ਸੱਜਰਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਹੈਸੀ ਭੀ ਜੋਸ਼ੀਲਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਹਰੀ ਸਿੰਘਾ! ਤਕੜਾ ਹੋ, ਅਸਾਂ ਇਹ ਲਾਹ ਕੇ ਸੁਟੀ ਹੋਈ ਛੱਟ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦੇਣੀ। ਚੱਲ! ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਸਿੰਘ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਭਰਮ ਨਿਵਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪਿਲਾ ਦੇਈਂ।"

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਈਏ ਵਿਚ ਜੱਟ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਥੇਰੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਲੇਰੀ ਵਿਖਾਈ, ਤੇ ਹਰਿਦੁਆਰ ਵਾਲਾ ਜੂਲਾ ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਲ ਨਾ ਪੈਣ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਜੇ ਇਤਨੀ ਛੇਤੀ ਇਹ ਹਾਰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ ਕਿ ਰਈਏ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਬਹੁਤੇ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਗਈ, ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਚਲੀਏ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਭੁਗਤ ਸੁਆਰੀਏ।

ਸੋ, ਤੁਰਨੇ-ਸਿਰ ਪੰਡਿਤ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਆਏ। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੱਟ ਹਿੰਦੂ ਸਨ, ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਭੀ ਇਕ ਸ਼ਰੀਕ ਭਰਾ ਹਿੰਦੂ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭੀ ਬਥੇਰੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆ ਰੌਲਾ ਮਚਿਆ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਰਈਏ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਖੇੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਸਾਡੇ ਸ਼ਰੀਕ ਭਰਾ ਨੇ ਗੱਲ ਚੁੱਕ ਲਈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹੁਕਮ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀ ਜਦ ਤਕ ਹਰਿਦੁਆਰ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ ਨਾ ਉਤਾਰੋ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਭਰ ਸਕਦੇ। ਸਾਡੇ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਝੀਊਰ ਨੂੰ ਭੀ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਵਗਦੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲਿਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਖੂਹ ਸਾਡੇ ਜਥੇ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਫ਼ਰੂਕੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਦਸਿਆ ਤੇ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛੀ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦੇ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਤਕੜੇ ਹੋ ਕੇ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਞ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਖਰ੍ਹਵਾ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ। ਮਈ ਤੇ ਜੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਡਾਢੀ ਤਪਸ਼ ਦੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨੇ ਪਏ। ਸਾਡੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਖੇ ਉਹਨਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੋਰਚਾ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੋਰਚਾ ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਸਿੱਖ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਤੇ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਇਹ ਘਰ ਹੈ ਸੀ ਭੀ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ। ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਆਸਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀਆਂ। ਦੇਵ-ਨੇਤ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਭੀ ਇਕ ਜੱਟ ਦਾ ਢੱਗਾ ਰੱਸੇ ਸਮੇਤ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਜੱਟ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵੇਖ ਕੇ ਚਾਘੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅੱਜ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਭਰਾ 'ਤੇ ਭੀ ਉਹੀ ਬਿੱਜ ਆ ਪਈ। 'ਬੈਸੰਤਰ ਦੇਵਤਾ ਘਰ ਲਗੇ ਤਾਂ ਜਾਣੇ' ਵਾਲ਼ੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਇਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—"ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘਾ! ਕੌਣ ਜੰਮਿਆ ਏ ਤੈਨੂੰ ਖੂਹੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨੋਂ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ? ਚੱਲ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਣੀ ਭਰ। ਵੇਖਾਂਗੇ ਕੌਣ ਡਾਂਗਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।" ਬਾਕੀ ਜੱਟ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮੋਰਚਾ ਵਿਚਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਹਿੰਗਾ ਪਿਆ। ਉੱਠੇ ਸਨ ਸਾਡੇ ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਘਰ ਉੱਤੇ ਛੇਟ ਟਿਕਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਆਕੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ। ਸਾਡਾ ਉਹ ਸ਼ਰੀਕ ਭਰਾ ਭੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ

ਹੀ ਆ ਗਿਆ। ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਤੋਂ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਇਹ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਉਸ ਸਖ਼ਤੀ ਤੇ ਧੱਕੇ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸੱਕਣ ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਰਕਤਿ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਮਹਾਤਮ, ਪੁਰਬਾਂ ਸਮੇ ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨਮਿੱਤ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਕਰਨਾ—ਇਹ ਇਕ ਐਸਾ ਨਾਜ਼ਕ ਸਵਾਲ ਹੈ ਜੋ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰੇਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੰਭ ਦੇ ਮੇਲੇ ਸਮੇ ਲੱਖਾਂ ਯਾਤਰੂ ਹਰਿਦੁਆਰ ਜਾ ਅੱਪੜਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਜਦੋਂ ਗੱਡੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਤੁਰ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਜੇ ਹਰੇਕ ਯਾਤਰੂ ਉੱਥੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਾਨ ਭੀ ਕਰੇ (ਤੇ ਦਾਨ ਫਲਦਾ ਹੈ ਸਿਰਫ਼ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ) ਤਾਂ ਭੀ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦੇ ਪਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਇਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਲਾ, ਉਹ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਤਿ-ਭਰਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਿਤਰਾਂ ਨਮਿਤ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ? ਇਹ ਕੌਣ ਵੇਖ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅੱਪੜਿਆ ਭੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ?

ਪਹਿਲੀ 'ਉਦਾਸੀ' ਸਮੇ ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਸੰਨ ੧੫੦੯ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭੀ ਹਰਿਦੁਆਰ ਆਏ। ਜੋ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵੰਡਣ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਵੇਖ ਕੇ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕਿਆ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਹਨਾਂ ਲੱਖਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਇਆ ਜਾਏ। ਪਰ, ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਭਰਮ ਨਿਰੇ ਸਮਝਾਣ ਨਾਲ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਨਾਲੇ, ਇਹਨਾਂ ਯਾਤਰੂਆਂ ਪਾਸੋਂ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪਾਂਡੇ ਭੀ ਉੱਥੇ ਥਾਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਹੋ ਸਕਣੀ ਹੀ ਔਖੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਸੋ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤਰੀਕਾ ਵਰਤਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗੁਰਦੇਵ ਜੀ ਵਲ ਹੀ ਪਰਤਾ ਦਿੱਤਾ। ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਸਿੰਜਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਆਮ ਪਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਇਸ ਭਰਮ-ਭਾ ਉੱਤੇ ਇਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਚੋਟ ਮਾਰੀ। ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਇਕ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਇਮਾਰਤ ਸੀ, ਇਕ ਦੋ ਸੱਟਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿਲਾਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਪਹਿਲੀ 'ਉਦਾਸੀ'

ਵਿਚ ਹੋਰ ਭੀ ਕਈ ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੇ ਭਰਮ-ਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਚੋਟਾਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਇੱਥੇ ਹਰਿਦੁਆਰ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਹੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸਾਧੂ ਦਾ ਪਾਜ ਭੀ ਉਘੇੜਿਆ, ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ ਤਾਂ ਕਾਲੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਤੇ ਬੇ-ਤਰਸ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਹਰ ਸੁੱਚੇ ਚੌਂਕੇ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸ ਦੇ ਚੌਂਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨਾਲ ਭਿੱਟ ਨ ਜਾਏ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ :

ਕੁਬੁਧਿ ਡੂਮਣੀ, ਕੁਦਇਆ ਕਸਾਇਣਿ,
ਪਰਨਿੰਦਾ ਘਟ ਚੂਹੜੀ, ਮੁਠੀ ਕ੍ਰੋਧਿ ਚੰਡਾਲਿ।
ਕਾਰੀ ਕਢੀ ਕਿਆ ਥੀਐ, ਜਾਂ ਚਾਰੇ ਬੈਠੀਆਂ ਨਾਲਿ।
ਸਚੁ ਸੰਜਮੁ, ਕਰਣੀ ਕਾਰਾਂ, ਨਾਵਣੁ ਨਾਉ ਜਪੇਹੀ।
ਨਾਨਕ ਅਗੈ ਊਤਮ ਸੇਈ, ਜਿ ਪਾਪਾਂ ਪੰਦਿ ਨ ਦੇਹੀ।੧।੨੦।

—ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਕੀ ਵਾਰ, ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੯੧

੪. ਜਾਤ-ਵਰਨ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਜਾਬਰ ਹਾਕਮ

ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਏ ਹਨ (ਸੰਨ ੧੯੪੪), ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਪੇਂਡੂ ਬੰਦਾ ਮੇਰੇ ਕੁਆਟਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਆ ਕੇ ਧ੍ਰੇਕ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹੇਠ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਅਸਾਂ ਮਹੀਂ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲਵੇਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੇ ਪੀਣ ਲਈ ਲੱਸੀ ਮੰਗੀ। ਮੈਂ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਲੱਸੀ ਪਾ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅਗੋਂ ਉਹ ਤ੍ਰਬਕ ਕੇ ਰਤਾ ਪਿਛਾਂਹ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—"ਜੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਟਹਿਲੀਆ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਸੀ ਮੇਰੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਉ।" ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਹਿਮ ਜਿਹੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕੌਲ ਮੇਰੇ ਕਟੋਰੇ ਤੋਂ ਰਤਾ ਦੁਰੇਡਾ ਹੀ ਰੱਖ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ—"ਭਾਈ! ਮੇਰੀ ਤੇਰੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਟਹਿਲੀਆ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਿਆ ? ਤੇ, ਲੱਸੀ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹੀ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਪੀਣੀ ਪਏਗੀ।" ਮੈਂ ਬਥੇਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਇਨਸਾਨ ਹੈਂ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੀ ਨਾ ਬੱਝੇ। ਆਖ਼ਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ—"ਸੱਜਣਾ! ਜੇ ਇਸ ਘਰੋਂ ਲੱਸੀ ਪੀਣੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੇ ਇਸੇ ਹੀ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਪੀਏਂਗਾ। ਜੇ ਸਾਡੇ ਕਟੋਰੇ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਬਥੇਰੇ ਘਰੀਂ ਲਵੇਰਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਘਰੋਂ ਪੀ ਲੈ।" ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਕਟੋਰਾ ਲੈ ਕੇ ਲੱਸੀ ਪੀ ਲਈ।

ਪਰ ਉਹ ਬੜਾ ਚਿਰ ਮੇਰੇ ਵਲ ਗਹੁ ਨਾਲ ਤੱਕਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਮੈਨੂੰ ਅਸੀਸਾਂ ਦੇਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ, "ਇਹ ਅਸੀਸਾਂ ਕਿਉਂ ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—"ਜੀ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅੱਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਭੀ ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਵਰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਹਾਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਸਾਨੂੰ 'ਦੁਰੇ ਦੁਰੇ' ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਉਞ ਭਾਵੇਂ ਨਿਤ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸ਼ੂਦਰ ਆਦਿਕ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਰਨ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਪੀੜ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਅਪੜਦੀ ਹੈ, ਇਤਨੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਵਿਚਾਰੇ ਉਭਾਸਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਉੱਚ-ਜਾਤੀ ਵਾਲੇ ਸਾਊਆਂ ਤੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਕਾਰੀ ਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਕੁਚਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਆਖ ਆਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਹੀ ਯਕੀਨ ਕੱਢ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਸਦਾ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਵਾਲੇ ਤੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਆਖਦੇ ਅਖਵਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਢੁਕਣੋਂ ਭੀ ਝਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਤਾਂ ਆਇਆ ਹੀ ਸੀ ਇਹਨਾਂ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਅਨਾਥਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣਨ ਲਈ; ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਆਖਿਆ :

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ ॥
ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ ॥
ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ, ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ ॥੪॥੩॥

—ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੫

ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਖ਼ੂਨੀ ਹਥਿਆਰ ਖੁੰਢਾ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੱਕਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ 'ਉਦਾਸੀਆਂ' 'ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੋਂ ਤੁਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਾਥੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਉਹ ਚੁਣਿਆ ਜੋ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤਿ ਦਾ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤੇ, ਇਹ ਸਾਥੀ ਨਿਰਾ ਤੁਰਨ ਫਿਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਲਾਂ-ਬੱਧੀ ਇਕੱਠੇ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵੇਲੇ ਇਸ ਸਾਥੀ ਬਾਰੇ ਛੂਤ ਛਾਤ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਵੇਲੇ ਦੋਵੇਂ ਵਕਤ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤਿ ਦਾ ਹੀ ਚੇਤਾ ਕਰਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਤਾਂ

ਉਹ ਇਤਨੇ ਔਖੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਾਥ ਭੀ ਨਾ ਨਿਬਾਹ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਅਰਬ, ਈਰਾਨ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਆਦਿਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ, ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਪਕਾ ਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲੋਂ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਉਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਹਿਮ ਤੇ ਦਬ-ਦਬਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ :

ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜੁ ਨਾਉ ॥
ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ ॥
ਆਪਹੁ ਜੇ ਕੋ ਭਲਾ ਕਹਾਏ ॥
ਨਾਨਕ ਤਾਪਰੁ ਜਾਪੈ ਜਾ ਪਤਿ ਲੇਖੈ ਪਾਏ ।੧।੩।

—ਸਿਰੀਰਾਗ ਕੀ ਵਾਰ, ਸਲੋਕ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੮੩

ਜਾਤਿ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਮਹੁਰੇ ਵਾਂਗ ਕਾਤਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ :

ਜਾਤੀ ਦੈ ਕਿਆ ਹਥਿ, ਸਚੁ ਪਰਖੀਐ।
ਮਹੁਰਾ ਹੋਵੈ ਹਥਿ ਮਰੀਐ ਚਖੀਐ।੧੦।

—ਮਾਝ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੨

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਜਾਤਿ-ਅਭਿਮਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਦੋਂ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਵਿਤਕਰੇ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਖ਼ੁਦ ਹੋਰ ਕਮਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮੱਤਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਆਗੂ ਦੀ ਬਾਬਤ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ :

ਨਾਨਕ ਅੰਧਾ ਹੋਇ ਕੈ ਦਸੇ ਰਾਹੈ, ਸਭਸੁ ਮੁਹਾਏ ਸਾਥੈ।
ਅਗੈ ਗਇਆ ਮੁਹੇ ਮੁਹਿ ਪਾਹਿ, ਸੁ ਐਸਾ ਆਗੂ ਜਾਪੈ।੨।੬।

—ਮਾਝ ਕੀ ਵਾਰ, ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੦

ਮਰਦਾਨਾ ਭੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦਾ ਭੌਰਾ ਤਾਂ ਹੀ ਰਹਿ ਸਕਿਆ ਸੀ, ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਉੱਚੀ ਕਥਨੀ ਦੇ ਐਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਭੀ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਸੋ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤਿ ਵਿਚੋਂ ਸਾਥੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਤਿ-ਅਭਿਮਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਵੰਗਾਰ ਕੇ ਆਖਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ

ਹਨ, ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਹਨ, ਉੱਚੀ ਜਾਤਿ ਅਤੇ ਮਰਾਤਬੇ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਨਾ ਮੂਰਖ-ਪੁਣਾ ਹੈ।

ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨਿਰੇ ਜਾਤ-ਅਭਿਮਾਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਸ ਸਨ ਕਿ ਆਮ ਪਰਜਾ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਹਾਕਮ ਜ਼ਾਲਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਝੂਠ ਹੀ ਝੂਠ ਪਰਧਾਨ ਸੀ। ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਤਾਲੀਮ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਹ ਲੋਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਹਥ-ਠੋਕਾ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਹੁੰਦਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਇਹ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ 'ਚਾਕਰ' ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਨਹੁੰਦਰਾਂ ਬਣ ਕੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਰੱਤ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿਨੇ ਨਾ ਰਾਤ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਭੀ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਹਨੇਰ-ਗਰਦੀ ਨੂੰ ਭੀ ਨਸ਼ਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ; ਤਾਂਕਿ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਭੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਤੇ ਪਾਪ-ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਦੇ ਕਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਭੀ ਬਚਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਨ। ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਸਾਇਆ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਰਾਜੇ ਨੂੰ 'ਨਿਹ-ਕਲੰਕ' ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਤਨਾ ਹੀ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਕਿਤਨਾ ਭਾਰਾ ਸਹਿਮ ਤੇ ਡਰ ਸੀ! ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਹਿਮ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਆਖਿਆ :

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ, ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ।
ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ।੧।੧੬।

—ਮਾਝ ਕੀ ਵਾਰ, ਸਲੋਕੁ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੫

ਹਰ ਪਾਸੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦਾ ਬਜ਼ਾਰ ਗਰਮ ਵੇਖ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਉਂ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ :

ਕਲਿ ਹੋਈ ਕੁਤੇ-ਮੁਹੀ, ਖਾਜੁ ਹੋਆ ਮੁਰਦਾਰੁ।
ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਬੋਲਿ ਭਉਕਣਾ, ਚੂਕਾ ਧਰਮੁ ਬੀਚਾਰੁ।
ਜਿਨ ਜੀਵੰਦਿਆ ਪਤਿ ਨਹੀ, ਮੁਇਆ ਮੰਦੀ ਸੋਇ।
ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੈ ਨਾਨਕਾ, ਕਰਤਾ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਇ।੧।੧੪।

—ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ, ਸਲੋਕ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੪੨

ਜਿਵੇਂ ਗਿਝਾਇਆ ਹੋਇਆ ਬਾਜ਼ ਹੋਰ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਫੜ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਪਾਸ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗਿਝਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹਰਨ ਹੋਰ ਹਰਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਆਦਿਕ ਵਿਚ ਫਾਹੀ ਲਾ ਕੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਇਉਂ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ :

ਹਰਣਾਂ ਬਾਜਾਂ ਤੈ ਸਿਕਦਾਰਾਂ, ਏਨ੍ਾ ਪੜ੍ਿਆ ਨਾਉ।
ਫਾਂਧੀ ਲਗੀ ਜਾਤਿ ਫਹਾਇਨਿ, ਅਗੈ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ।
ਸੋ ਪੜਿਆ ਸੋ ਪੰਡਿਤੁ ਬੀਨਾ ਜਿਨੀ ਕਮਾਣਾ ਨਾਉ।
ਪਹਿਲੋ ਦੇ ਜੜ ਅੰਦਰਿ ਜੰਮੈ ਤਾ ਉਪਰਿ ਹੋਵੈ ਛਾਂਉ।
ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ। ਜਾਇ ਜਗਾਇਨਿ੍ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ।
ਚਾਕਰ ਨਹਦਾ ਪਾਇਨਿ੍ ਘਾਉ। ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ।
ਜਿਥੈ ਜੀਆਂ ਹੋਸੀ ਸਾਰ। ਨਕੀ ਵਢੀ ਲਾਇਤਬਾਰ।੨।੨੨।

—ਵਾਰ ਮਲਾਰ, ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੮੮

ਸੋ, ਕੀ ਧਰਮ ਤੇ ਕੀ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ, ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਜ਼ੁਲਮ, ਲੋਭ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿਕ ਦੀਆਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਚਲਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਡਿਗ ਡਿਗ ਕੇ ਸੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੇਸ ਦੀ ਇਸ ਤਰਸ-ਜੋਗ ਹਾਲਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਹੰਸੁ ਹੇਤੁ ਲੋਭੁ ਕੋਪੁ, ਚਾਰੇ ਨਦੀਆ ਅਗਿ।
ਪਵਹਿ ਦਝਹਿ ਨਾਨਕਾ, ਤਰੀਐ ਕਰਮੀ ਲਗਿ।੨।੨੦।

—ਮਾਝ ਕੀ ਵਾਰ, ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੭

ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਭੀ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਜਾ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਦੀ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਹਜ਼ੂਰ ਦਾ ਦਿਲ ਤੜਫ ਉਠਦਾ ਸੀ। ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੁੱਖ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਣੀ ਤੇ ਉਸ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਹੌਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ—ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸੰਨ ੧੫੨੧ ਵਿਚ ਐਮਨਾਬਾਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਤਲਾਮ ਕਰਾਈ ਤੇ ਪਰਜਾ ਉੱਤੇ ਬੇਅੰਤ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਰਾਏ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ; ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਬਰ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਵੀ ਪਏ, ਅਤੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ

ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਛੁਡਾਇਆ। ਦੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਢਾਰਸ ਦੇਣ ਲਈ ਹਜ਼ੂਰ ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਪਸ ਐਮਨਾਬਾਦ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਆ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਦਰਦ-ਨਾਕ ਹਾਲਤ ਤੱਕੀ, ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਦ੍ਰਵ ਗਿਆ, ਤੇ ਦੇਸ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਕਹਾਂਣੀ ਆਪਣੇ ਕਰਤਾਰ ਦਾਤਾਰ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸੁਣਾਣ ਲਗੇ:

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ।
ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ।
ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ।੧।
ਕਰਤਾ ਤੂੰ ਸਭਨਾ ਕਾ ਸੋਈ।
ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ ਤਾ ਮਨਿ ਰੋਸੁ ਨ ਹੋਈ।੧। ਰਹਾਉ।
ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੇ ਪੈ ਵਗੈ ਖਸਮੈ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ।
ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁਤੀਂ ਮੁਇਆ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ।

—ਆਸਾ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੩੬੦

ਇਸ ਪੁਕਾਰ ਵਿਚ ਭੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵੇਖ ਕੇ ਤੜਪਦਾ ਦਿਲ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਜ਼ੂਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਗੇ ਇਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਜਰਵਾਨਾ ਜਰਵਾਣੇ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ, ਜੇ ਜਾਬਰ ਮੁਗ਼ਲ ਆ ਕੇ ਜਾਬਰ ਪਠਾਣ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਤਾਂ ਗਿਲੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਜਾਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਗ਼ਰੀਬ ਪਰਜਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਹ ਲੋਕ ਵਿਚਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀ ਰਿਸ਼ਵਤ-ਖ਼ੋਰ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਖੱਤਰੀ ਨਿਰਦਈ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਆਏ ਜਰਵਾਣੇ ਨੇ ਭੀ ਇਹਨਾਂ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਤਾੜਿਆ ਹੈ। ਦਾਤਾਰ! ਇਹ ਤੇਰੇ ਅਗੇ ਪੁਕਾਰ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿੱਥੇ ਕਰਦੇ ? ਤੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਖਸਮ ਹੈਂ! ਵੇਖ, ਤੇਰੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਸੋਹਣੇ ਬੰਦੇ ਕਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਰੋਲੇ ਗਏ ਹਨ।

੫. ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ

ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਅਸੀ ਇਹ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ

ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਖੱਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ; ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕ ਭੀ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਖੇ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਹਨਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਕਿਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਨੀਚ-ਊਚ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਵਾਲਾ ਜੂਲਾ, ਤੇ ਕਿਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਚਾਰ-ਚਫੇਰੇ, ਹਨੇਰ ਹੀ ਹਨੇਰ ਮਚਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਨਿਰਦਈ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਅੜਨਾ ਪਿਆ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਹਜ਼ੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਕਾਜ਼ੀਆਂ, ਖੱਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਦਬ-ਦਬਾ ਤੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਹ ਲੋਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵੈਰੀ ਬਣਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਿਆਰ, ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖੇਡ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਖੇਡ ਨਹੀਂ; ਇਹ ਖੇਡ ਉਹੀ ਸੂਰਮੇ ਖੇਡ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਤੀਜਾ ਹੀ ਇਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਦੇ ਵੈਰੀ ਬਣ ਜਾਣ। ਤਾਹੀਏਂ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਇਹ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਉਹੀ ਧਿਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਤਲੀ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਆਵੇ :

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ। ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ।
ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ। ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ।੨੦।

—ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, ਪੰਨਾ ੧੪੧੨

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜੇ ਰਤਾ ਗਹੁ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀਏ, ਤਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਖੇਡ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਭੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪ੍ਰੇਮ ਉਡਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪ ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ :

ਨਾਨਕ ਦੁਨੀਆ ਕੈਸੀ ਹੋਈ। ਸਾਲਕੁ ਮਿਤੁ ਨ ਰਹਿਓ ਕੋਈ।
ਭਾਈ ਬੰਧੀ ਹੇਤੁ ਚੁਕਾਇਆ। ਦੁਨੀਆ ਕਾਰਣਿ ਦੀਨੁ ਗਵਾਇਆ।੫।

—ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, ਪੰਨਾ ੧੪੧੦

ਇਸੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਸੀ :

ਕਬੀਰ ਦਾਵੈ ਦਾਝਨੁ ਹੋਤ ਹੈ, ਨਿਰਦਾਵੈ ਰਹੈ ਨਿਸੰਕੁ।
ਜੋ ਜਨ ਨਿਰਦਾਵੈ ਰਹੈ, ਸੋ ਗਨੈ ਇੰਦ੍ਰ ਸੋ ਰੰਕੁ।

—ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੧੩੭੩

ਭਾਵ—ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਲੋਕ ਵਖ ਵਖ ਮਲਕੀਅਤਾਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਜਗਤ ਵਿਚ ਖਿੱਝ ਤੇ ਸੜਨ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ।

ਤਾਹੀਏਂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਨਿਬਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਜੋੜਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਕੰਮ ਹੀ ਮੂਰਖ ਉਜੱਡਾਂ ਦਾ ਹੈ:

ਕਾਚਾ ਧਨੁ ਸੰਚਹਿ ਮੂਰਖ ਗਾਵਾਰ। *—ਧਨਾਸਰੀ ਮ. ੩, ਪੰਨਾ ੬੬੫*

ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਰਗੇ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ੂਦਰ' ਦਾ ਲੇਬਲ ਲਾ ਕੇ ਕਿਉਂ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਤਾੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ? ਖਤ੍ਰੀ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇ ਇਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਰਜਾ ਦੇ ਰਾਖੇ ਹਨ, ਬਿਦੇਸੀ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਉਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਛੁਰੀ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ? ਕਾਜ਼ੀ-ਹਾਕਮ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਿਸ਼ਵਤ-ਖ਼ੋਰ ਹੋ ਕੇ ਕਿਉਂ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ ?—ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ:

ਦੁਨੀਆ ਕਾਰਣਿ ਦੀਨੁ ਗਵਾਇਆ।੫।

—ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੧੦

ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਬਣਾਣ ਬਾਰੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਵਖੇਵਿਆਂ ਤੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਦੇ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:

ਸਾਹੁਰੜੀ ਵਥੁ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਸਾਝੀ, ਪੇਵਕੜੈ ਧਨ ਵਖੇ।
ਆਪਿ ਕੁਚਜੀ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਊ, ਜਾਣਾ ਨਾਹੀ ਰਖੇ।੧।੧੦।

—ਬਸੰਤ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੧੭੧

ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਕੁ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਲਕ ਫ਼ਲਸਤੀਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖ ਆਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਜ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਾਕਫ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸਨ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਜੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਭੀ ਦੇਸ ਵਿਚ ਇਹੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਖੇ ਪਖੰਡੀ ਤੇ ਦੰਭੀ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਸਨ,

ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ; ਅਤੇ ਆਮ ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਸੜ ਰਹੀ ਧਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਏ; ਠੰਢ ਵਰਤਾਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਭੁੱਲੜ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਦੰਭੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਜਿਆ ਕਿ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤ ਕੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨਰਾਦਰੀ ਨਾ ਕਰੋ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਾਗਰਤ ਆਵੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਸੂਖ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਪਏ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੀ ਨਿਕਲਿਆ ? ਦੁਖੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਰਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੂਲੀ ਚੜ੍ਹਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਸਮੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਦਿਸਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਇਹ ਖੇਡ ਅਸਚਰਜ ਹੈ ਕਿ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦਾ ਸਲੂਕ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਵਖੋ ਵਖਰਾ ਹੋਇਆ। ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਜੀ ਸੂਲੀ ਚਾੜ੍ਹੇ ਗਏ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਾਲ ਭੀ ਵਿੰਗਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਪਿਆ। ਕੀ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਫ਼ਲਸਤੀਨ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮੀ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਤੁਰਕ ਹਾਕਮ, ਖੱਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇਵਤੇ ਵਧੀਕ ਜਿਗਰੇ ਵਾਲੇ ਸਨ ?

ਨਹੀਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

'ਮਾਇਆ ਧਾਰੀ ਅਤਿ ਅੰਨ੍ਹਾ ਬੋਲਾ' ਵਾਲਾ ਅਸੂਲ ਹਰ ਥਾਂ ਹੀ ਇਨਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਠੀਕ ਢੁਕਦਾ ਚਲਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖੋ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ ਕਾਫ਼ੀ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਲੋਧੀ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਲੋਂ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ; ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤ ਬਾਬਰ ਵਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਪਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਤਦੋਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਪਠਾਣ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਰਾਜ-ਨੀਤੀ ਹੀ ਇਹ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਪਰਚਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ-ਤਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ, ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਰਸੂਖ਼ ਘਟਣਾ ਪਠਾਣ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਕੀਆਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਸਮਾ ਲੰਘਦਾ ਗਿਆ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਠਾਣ ਹਾਕਮਾਂ, ਖੱਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ

ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਗਰਤੀ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਤਦੋਂ ਨੂੰ ਬਾਬਰ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਾਬਰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ, ਲੋਧੀ-ਰਾਜ ਮੁਕ ਗਿਆ। ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਸਮਾ ਹੀ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਕੀਆਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੌਤ ਦਾ ਸੱਦਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਹਮਾਯੂੰ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਝਬਦੇ ਹੀ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭਾਂਜ ਦੇ ਕੇ ਦੇਸੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਸੋਲ੍ਹੀਂ ਸਾਲੀਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਹਮਾਯੂੰ ਨੇ ਰਾਜ ਫਿਰ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਸਾਲ ਮੌਤ ਨੇ ਚੁਕ ਲਿਆ। ਸੋ, ਇਤਨਾ ਚਿਰ ਰਾਜ-ਗਰਦੀ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਏਧਰੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਸਕਣ। ਹਮਾਯੂੰ ਦੇ ਮਰਨ 'ਤੇ ਅਕਬਰ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਫੈਲਾਣ ਤੇ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਨਰਮੀ ਵਾਲੀ ਰਾਜ-ਨੀਤੀ ਵਰਤੀ। ਤਦੋਂ ਨੂੰ ਏਧਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਆ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲਏ, ਵੇਖਣ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਦੇਸ ਵਿਚ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਆਮ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਉੱਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਆਦਿਕ ਦਾ ਜ਼ੁਲਮ ਵੈਸਾ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਹਿਮ ਹੌਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਸਲੋਕ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਜੋ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਹ ਚੇਤਾ ਕਰਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਇਹ ਵੱਢੀ-ਖ਼ੋਰ ਕਾਜ਼ੀ-ਹਾਕਮ, ਇਹ ਖੱਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹਾਮੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਭ ਝੂਠੇ ਤੇ ਬੇ-ਸ਼ਰਮ ਅਧਰਮੀ ਹਨ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਇਸ ਮੁਹਾਰਨੀ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੋਂ ਤੁਰਕ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦਬ-ਦਬਾ ਮੁੱਕਦਾ ਗਿਆ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਦਾ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੀ, ਇਕ ਬਾਜ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ, ਇਹਨਾਂ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੋ ਪਈ ਸੀ। ਬਾਜ਼ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਬਹਾਨਾ ਹੀ ਸੀ; ਤੁਰਕ ਹਾਕਮ ਅਸਲ ਵਿਚ ਘਟਦੇ ਦਬ-ਦਬੇ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਨੇ ਨਿਡਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਣਾਏ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਨੇ ਹਰ ਥਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤ-ਨੇਮ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਭੀ ਇਹਨਾਂ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਪਕਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ :

ਮਾਣਸ ਖਾਣੇ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ। ਛੁਰੀ ਵਗਾਇਨਿ ਤਿਨ ਗਲਿ ਤਾਗ।
ਤਿਨ ਘਰਿ ਬ੍ਰਹਮਣ ਪੂਰਹਿ ਨਾਦ। ਉਨ੍ਾ ਭਿ ਆਵਹਿ ਓਈ ਸਾਦ।
ਕੂੜੀ ਰਾਸਿ ਕੂੜਾ ਵਾਪਾਰੁ। ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਕਰਹਿ ਆਹਾਰੁ।
ਸਰਮ ਧਰਮ ਕਾ ਡੇਰਾ ਦੂਰਿ। ਨਾਨਕ ਕੂੜੁ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ।੨।੧੬।

—ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੧

ਗ਼ਰੀਬ ਦਲੇਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਇਹ ਜਾਗਰਤ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਭਾਰਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਜਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਡਾਢਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਧਰੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਆਖ਼ਰ ਟੱਕਰ ਲੈਣੀ ਹੀ ਪਏਗੀ। ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਵਾਰ ਹੈਸੀ ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੋਮਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਤਾਂਕਿ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਪਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਰਤੀ, ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਭੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਐਸੀ ਝੂਠ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹ ਰੱਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਗੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਕੁਝ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੀ ਫਸ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਜੋ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਉਣੀ ਸੀ, ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਉੱਤੇ ਭੀ ਜੋ ਜੋ ਕਸ਼ਟ ਆਏ, ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਮੂਲ-ਕਾਰਨ ਓਹੀ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ :

ਓਹੁ ਗਰੀਬੁ ਮੋਹਿ ਭਾਵੈ। *—ਮਾਰੂ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੧੧੦੫*

ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ

ਧਰਮ ਕੀ ਹੈ ?

ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਚੱਲੇ, ਤਾਂ ਕਈ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਬੰਦੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚਾਲ-ਚਲਨ ਠੀਕ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, 'ਧਰਮ' ਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਪੈ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਇਕ ਐਸਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਮ ਨੌ-ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਧਰਮ' ਕੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੀ ਧਰਮ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਚਰਨ ਚੰਗਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਸਦਾਚਾਰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ?

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਖੋ-ਵਖਰੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

(੧) ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਲੋਂ ਅਕਾਸ਼-ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਇਲਹਾਮ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਬੰਦਗੀ-ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਰਥ ਉਹ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਧਾਰਮਿਕ ਜਮਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹੀ ਜਮਾਤ ਅਸਲ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਰਹੀ ਹੈ।

(੨) ਮੂਰਖ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕ ਵਹਿਮ-ਭਰੀ ਪੂਜਾ ਚੱਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਉਹ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਭੀ ਨਮੁੱਕਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(੩) ਚਲਾਕ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਘੜੇ ਹੋਏ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ, ਜੋ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਸਾਦਾ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਬਾਬਤ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਉਹਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪ

ਤਾਂ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਨਿਸਚਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ, ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਹੈ।

ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਰਾਗ' ਇਕ ਬੜੀ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦਾਤਿ ਹੈ। ਇਸ ਦਾਤਿ ਦੀ ਸੂਝ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ 'ਰਾਗ' ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵਲਵਲਾ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪ ਉਠਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸੁੰਦਰ ਦਾਤਿ ਦਾ ਸਭ ਕੋਈ ਭਾਗੀ ਬਣੇ। ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਘ ਪਾੜਨਾ ਵੇਹਲਿਆਂ ਅਤੇ ਨਿਕੰਮਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜਤਨ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਇਸ ਨਿਕੰਮੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਮਾ ਨਾ ਗਵਾਉਣ। ਤੀਜਾ ਇਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਭੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਤਾਂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਸ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੱਚਣ-ਟੱਪਣ ਦੇ ਆਹਰੇ ਲਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਸੋਹਣਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ।

'ਰਾਗ' ਦੇ ਇਹ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਰਥ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ 'ਰਾਗ' ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖੋਜਦੇ, ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦੇ ਧੁਰੇ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਖ਼ਿਆਲ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹਰੇਕ ਦਾ ਵਖੋ ਵਖਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਖੇਪਤਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ 'ਧਰਮ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਖੇਪਤਾ ਦਾ।

ਧਰਮ-ਭਾਵ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ

ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ 'ਕੁਦਰਤੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ' ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਅਤੇ ਵਹਿਮੀ ਲੋਕ ਕੁਦਰਤਿ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਬਲ ਅਤੇ ਅਗਾਧ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਇਸ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਪਰਚਲਤ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਬੱਝੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ 'ਧਰਮ' ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਆਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਵਿਗਿਆਨ (Scientific) ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅੱਪੜ ਗਈ ਹੈ, ਸੋ ਹੁਣ ਧਾਰਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਆਓ ! ਹੁਣ ਇਸ ਉਪਰ-ਲਿਖੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ। ਪਹਿਲਾਂ

ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਡਰ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਮੂਲ-ਕਾਰਨ ਹੈ। ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਸਮੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਲੌਕਿਕ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਲਾ ਜੇ ਇਹ ਮੰਨ ਭੀ ਲਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਡਰ ਹੀ ਮੂਲ-ਕਾਰਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਭੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਅਲੌਕਿਕ ਜੀਵ ਕਿਵੇਂ ਜੰਮ ਪਏ ? ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਮੇਘਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਕਿੱਥੋਂ ਉੱਠਿਆ ਕਿ ਇਕ ਦੇਵਤਾ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਥਾਂ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬੱਜਰਧਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਘਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਬੱਜਰ ਨੂੰ ਬੱਜਰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਦੇ, ਪਰ ਇਹ ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਜਮਰਾਜ ਆਦਿਕ ਕਿੱਥੋਂ ਪਰਗਟ ਹੋ ਪਏ ?

ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਧਰਮ-ਭਾਵ ਦਾ ਉਬਾਲ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਓਪਰੀ ਅਤੇ ਡਰਾਉਣੀ ਮਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਜਾਗ' ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੀਨਤਾ, ਇਕੱਲਾਪਨ ਅਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ 'ਜਾਗ' ਤੋਂ ਧਰਮ-ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੋ, ਬਾਹਰਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਇਹ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਭੈ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ। ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਧਰਮ-ਭਾਵ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੀ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ।

ਸਾਡਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਬਾਲ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜੀਵ ਦੀ ਪਸ਼ੂ-ਬ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਦਾ ਖਾਣ ਹੰਢਾਣ ਦਾ ਚਾਉ ਅਤੇ ਚੇਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਟੱਪ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਣੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉੱਕਾ ਹੀ ਪਲਟਾ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੰਗ ਵਿਚ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਰਚਨਾ ਵਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਵਿਸਮਾਦ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੱਪੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁੜ-ਘਿੜ ਕੇ ਇਹ ਪੁਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਅਗਾਧ ਅਤੇ

ਬੇਅੰਤ ਕੁਦਰਤਿ ਵਿਚ ਇਸ ਛਿੰਨ-ਭੰਗੁਰ ਮਨੁੱਖ ਹਸਤੀ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਅਤੇ :

ਕਵਨ ਕਾਜ ਸਿਰਜੇ ਜਗ ਭੀਤਰਿ,
ਜਨਮਿ ਕਵਨ ਫਲੁ ਪਾਇਆ। *—ਰਾਮਕਲੀ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੬੭੦*

'ਮਾਨਸਕ ਜਾਗ' ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਤ-ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰੋ, ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਵਲ ਤੱਕੋ, ਸਭ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਇਹੀ ਫੁਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਬੇਅੰਤ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਅਸੀ ਕਿਵੇਂ ਨਿਬਾਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਉਤੇ ਦੇਸ, ਕਾਲ, ਬੰਸ ਆਦਿਕ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਉਪਰਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ, ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਸਮੇ ਵਿਚ, ਵਖਰੀ ਵਖਰੀ ਬੰਸ ਵਿਚ, ਵਖਰਾ ਵਖਰਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੂਲ-ਸੰਬੰਧ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ : ੧. ਸਰੀਰਕ, ੨. ਸਮਾਜਿਕ, ੩. ਆਤਮਕ।

(੧) ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਅਤੇ ਸੁਖ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਕਿਤਨਾ ਭੀ ਕਲੇਸ਼ ਹੋਵੇ।

ਨਿਤ ਦਿਨਸੁ ਰਾਤਿ ਲਾਲਚੁ ਕਰੇ ਭਰਮੈ ਭਰਮਾਇਆ।
ਵੇਗਾਰਿ ਫਿਰੈ ਵੇਗਾਰੀਆ ਸਿਰਿ ਭਾਰੁ ਉਠਾਇਆ।

—ਗਉੜੀ ਬੈਰਾ: ਮ: ੪, ਪੰਨਾ ੧੬੬

ਇਸ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਢੂੰਡਣ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਉੱਦਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੂਲ-ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਹੋਰ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਬਣਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਅਧਯਾਯ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ :

कामैस्तै स्तैहृतज्ञाए: प्रपद्यन्ते अन्य देवता:

(੨) ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅੱਪੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕੁਟੰਬ, ਪੰਥ ਜਾਂ ਦੇਸ ਦੇ ਸੁਖ

ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਸੁਖ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ; ਪੰਥ ਜਾਂ ਦੇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਕ ਸੁਖ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਅਜੇ ਭੀ ਉਹ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜਤਨ ਇਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪੰਥ ਜਾਂ ਦੇਸ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਹਾਨੀ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਜਾਂ ਦੇਸ ਨੂੰ ਸੁਖ ਅਪੜੇ। ਆਪਾ ਵਾਰਨਾ ਭੀ ਬੜਾ ਉੱਦਮ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਪਹਿਲੀ ਦਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੈ, ਪਰ ਮਨ ਵਿਚ ਦ੍ਵੈਖ ਦਾ ਡੇਰਾ ਅਜੇ ਭੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਦਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜਾ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਅਕਸਰ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਟਿਕਾਣੇ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(੩) ਤੀਜਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ ਆਤਮਕ ਸੰਬੰਧ। ਇਸ ਟਿਕਾਣੇ ਬਾਬਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਨਾ ਕੋ ਦੁਸਮਨੁ ਦੋਖੀਆ ਨਾਹੀ ਕੋ ਮੰਦਾ।
ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸੇਵਕੋ, ਨਾਨਕ ਖਸਮੈ ਬੰਦਾ।

—ਆਸਾ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੪੦੦

ਮਨ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਸਭਨਾਂ ਘਟਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰਾ ਹੀ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਮਗਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸੇਵਕ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ 'ਤੇ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਕੁਦਰਤਿ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਕਾਦਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਉਮਾਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਖਦਾ ਹੈ :

ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਤੁਮ੍ਰੈ ਹਾਥਿ ਪ੍ਰਭ, ਆਪਿ ਕਰੇ ਕਰਾਏ।
ਸਾਸਿ ਸਾਸਿ ਸਿਮਰਤ ਰਹਾ, ਨਾਨਕ ਦਾਨੁ ਪਾਏ।

—ਸੂਹੀ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੭੪੫

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ, "ਹਜ਼ੂਰ, ਜਲ ਪਿਲਾਣ ਵਾਲਾ ਸੇਵਕ ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਜਲ ਪਿਆਲਦਾ ਹੈ।" ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਸਦਾਇਆ, ਅਤੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਕੇ ਆਖਿਆ—"ਕਿਉਂ ਭਾਈ ਜੀ ! ਕੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ ? ਤੁਸੀ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਲ ਛਕਾਉਂਦੇ ਹੋ ?" ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਜੀ ਨੇ ਅਸਚਰਜ ਹੋ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ—"ਦੀਨਾਂ ਦੇ ਨਾਥ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਸਿਵਾਇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਜਲ ਨਹੀਂ ਛਕਾ ਰਿਹਾ। ਸਭ ਘਟਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਦਿੱਸ

ਰਹੇ ਹੋ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਵੈਰੀ ਕੋਈ ਦਿਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ" :

ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ।
ਜਬ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ।੧। ਰਹਾਉ।
ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ,
ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ।੧।
ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੀਨੋ ਸੋ ਭਲ ਮਾਨਿਓ,
ਏਹ ਸੁਮਤਿ ਸਾਧੂ ਤੇ ਪਾਈ।੨।
ਸਭ ਮਹਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪ੍ਰਭ ਏਕੈ,
ਪੇਖਿ ਪੇਖਿ ਨਾਨਕ ਬਿਗਸਾਈ।੩।੮।

—ਕਾਨੜਾ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੧੨੯੯

ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੁੱਲ ਧਰਮ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ-ਮਾਤਰ ਦਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਹੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਬੰਧ (ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ) ਹੈ ਭੀ ਤਿੰਨ ਪਰਕਾਰ ਦਾ। ਸੋ, ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ, ਅਸਲੀ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕੋ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀ ਉਸ ਉੱਚ ਅਵਸਥਾ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਪਏ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਧਰਮ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਆਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਉਹ ਸੁਤੇ ਹੀ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ਵਿਕ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਆਖਣਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾ ਜੀਊ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਤਨਾ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਇਹ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਾਸਤੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਨਾ-ਵਾਕਿਫ਼ ਭਾਵੇਂ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਬਚਨ ਨਿਕਲਣਾ ਹੀ ਇਹ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਕਣੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਸੰਸਾਰ ਉੱਤੇ ਉਹ ਇਕ ਤੁਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਲੋਥ ਹੈ :

ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵ ਨ ਕੀਨੀਆ, ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਨ ਲਗੋ ਪਿਆਰੁ।
ਮਤ ਤੁਮ ਜਾਣਹੁ ਓਇ ਜੀਵਦੇ, ਓਇ ਆਪਿ ਮਾਰੇ ਕਰਤਾਰਿ।

ਹਉਮੈ ਵਡਾ ਰੋਗੁ ਹੈ ਭਾਇ ਦੂਜੈ ਕਰਮ ਕਮਾਇ।
ਨਾਨਕ ਮਨਮੁਖਿ ਜੀਵਦਿਆ ਮੁਏ, ਹਰਿ ਵਿਸਰਿਆ ਦੁਖੁ ਪਾਇ।੨।੯।

—ਵਾਰ ਵਡਹੰਸ, ਮ: ੩, ਪੰਨਾ ੫੮੯

ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ

ਇੱਥੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਪਰਗਟ ਕਰਨਾ 'ਧਰਮ' ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਇਹ ਕੰਮ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਜਾਂ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੈ। ਆਉ, ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ। ਨਿਆਇ ਆਦਿਕ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਲ ਝਾਤ ਪਾਈਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਮਲੂਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਆਪ ਭੀ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਾਦਰ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤਿ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਜੋ ਅਮਲੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਨਿਯਮ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਹੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ ਸਾਇੰਸ ਦੀ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਿਤਨੇ ਮਜ਼ਹਬ ਹਨ, ਉਤਨੇ ਹੀ ਸਾਇੰਸ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਮਜ਼ਹਬ ਸਮੇ ਅਤੇ ਦੇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ਾਸ ਲੀਹਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਖ਼ਾਸ ਨਿਯਮਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਉਸ ਸਮੇ ਅਤੇ ਦੇਸ ਦੀ ਸਾਇੰਸ ਉੱਤੇ ਭੀ ਉਹੋ ਰੰਗਣ ਚੜ੍ਹਦੀ ਰਹੀ। ਵੇਦਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸਮੇ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਸੁਖਾਂ ਵਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੁਦਰਤਿ ਦੀ ਹਰੇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪਾਸੋਂ ਸੁਖ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇ ਦੀਆਂ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਵੇਖੋਂ, ਸੰਤਾਨ, ਧਨ ਅਤੇ ਗਊਆਂ ਆਦਿਕ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਹੀ ਗੀਤ ਅਲਾਪੇ ਪਏ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਜੱਗ-ਹੋਮ ਆਦਿਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਭੀ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲੇ। ਉਸ ਸਮੇ ਜੋ ਜੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਸਭ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ-ਦੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦੇ ਢੂੰਡਣ ਦਾ ਜਤਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਾ ਵੇਖਣਾ ਪਏ।

ਪਰ ਸਮਾ ਪਲਟਿਆ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹਿਰਮ ਸੰਸਾਰ 'ਤੇ ਘੱਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਲਕਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਆਖਿਆ :

ਮਨ ਮੂਰਖ ਕਾਹੇ ਬਿਲਲਾਈਐ। ਪੁਰਬ ਲਿਖੇ ਕਾ ਲਿਖਿਆ ਪਾਈਐ।
ਦੂਖ ਸੂਖ ਪ੍ਰਭ ਦੇਵਨਹਾਰੁ। ਅਵਰ ਤਿਆਗਿ ਤੂ ਤਿਸਹਿ ਚਿਤਾਰੁ।
ਜੋ ਕਛੁ ਕਰੈ ਸੋਈ ਸੁਖੁ ਮਾਨੁ। ਭੂਲਾ ਕਾਹੇ ਫਿਰਹਿ ਅਜਾਨ।
ਕਉਨੁ ਬਸਤੁ ਆਈ ਤੇਰੈ ਸੰਗ। ਲਪਟਿ ਰਹਿਓ ਰਸਿ ਲੋਭੀ ਪਤੰਗ।
ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਹਿਰਦੇ ਮਾਹਿ। ਨਾਨਕ ਪਤਿ ਸੇਤੀ ਘਰਿ ਜਾਹਿ।੪।੧੫।

—ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ. ੫, ਪੰਨਾ ੨੮੩

ਇਸ ਮਿਹਰਾਂ ਦੇ ਸਾਈਂ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਅਤੇ ਸਇੰਸ ਪੜ੍ਹੋ, ਥਾਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਦਾ ਪੁੰਜ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਹਰਿ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਦੁਖ ਰੂਪ ਨਹੀਂ; ਜਿਹਾ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮ ਹੈ। ਸੋ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤੇ ਹੋਮ-ਜੱਗ ਆਦਿਕ ਦੇ ਜੋ ਸਮੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਭੀ ਉਹ ਲੰਘ ਗਏ, ਹੁਣ ਤਾਂ 'ਸਾਚੁ ਕਹਉ ਸੁਨਿ ਲੇਹੁ ਸਭੈ ਜਿਨਿ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਇਓ'। ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਾਲ ਰਜ਼ਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰੋਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਸੁਚੱਜੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪੁੱਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰਨੇ ਪਾ ਵਿਖਾਏ। ਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਪਿਆਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਖ਼ਮਲੀ ਗਦੇਲੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ, ਸ਼ੁਕਰ ਦੀ ਨੈਂ ਵਿੱਚ ਤਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਕਵਲ ਫੁੱਲ ਦੀ ਬ੍ਰਿਤੀ ਸਿਖਲਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਅੱਜ ਤੱਤਿਆਂ ਤਵਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਭੀ ਲੂੰ ਲੂੰ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੁਕਰ ਦੀ ਝਰਨਾਟ ਛੇੜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਆਖ ਰਿਹਾ ਹੈ :

ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ।
ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਨਾਨਕੁ ਮਾਂਗੈ।੨।੪੨।੯੩।

—ਆਸਾ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੩੯੪

ਜੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ, ਤਾਂ ਭੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਾਸਤੇ ਉਪਮਾ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਰਹਿਣ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਜੋ ਇਹ ਆਖਿਆ ਕਿ :

ਗੁਰਸਿਖਾ ਇਕੋ ਪਿਆਰੁ ਗੁਰ ਮਿਤਾ ਪੁਤਾ ਭਾਈਆ।੧੪।

—ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ ਮ: ੪, ਪੰਨਾ ੬੪੮

ਤਾਂ ਪਰਗਟ ਕਰ ਕੇ ਵਿਖਾਇਆ। ਜਦ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਚਮਕੌਰ ਅਤੇ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਭਾਣਾ ਵਰਤਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਗਏ, ਸੰਗਤਾਂ ਹੁੱਮ ਹੁਮਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁਜੀਆਂ। ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਭੀ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਆਏ। ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਵੇਖਿਆ, ਪਰ ਜਿਗਰ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਿਤੇ

ਨਜ਼ਰੀਂ ਨਹੀਂ ਪਏ, ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਨੇ ਭਾਵਨਾ ਤਾੜ ਕੇ ਸੰਗਤ ਵਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਕਵੀ ਆਪ ਦੇ ਉੱਤਰ ਨੂੰ ਐਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਇਨ ਪੁੱਤਰਨ ਕੇ ਸੀਸ ਪਰ, ਵਾਰ ਦੀਏ ਸੁਤ ਚਾਰ।
ਚਾਰ ਗਏ ਤਉ ਕਿਆ ਹੂਆ, ਯਹ ਜੀਵਤ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ।

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੀ ਇਸ ਅਮਲੀ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਫਿਰ ਮੁੱਲ ਭੀ ਉਹੀ ਪਿਆ, ਜੋ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਬਕ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਚਰਨ ਕਮਲਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸੁਗੰਧਤਾ ਦੇ ਗਾਹਕ-ਭੌਰੇ ਭੀ ਆ ਗੁੰਜਾਰ ਪਾਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਸੌਦੇ ਨੂੰ ਮਹਿੰਗੇ ਮੁੱਲ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਆ ਹੋਈ। ਜੇ ਇਕ ਜਰਵਾਣਾ ਕਾਬਲੋਂ ਉਠ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਨਾਥ ਹਿੰਦੂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਅੱਗੇ ਹਿੱਕ ਤੁਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਅਨਾਥਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਬੇ-ਬਸੀ ਨੂੰ 'ਈਸ਼੍ਵਰ ਦੀ ਗਤੀ' ਆਖ ਆਖ ਕੇ ਲੁਕਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਹੀ ਰਾਖੀ ਕਰੀ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਭਲਾ 'ਪਿਆਰ' ਨੂੰ ਮਹਿੰਗੇ ਮੁੱਲ ਖ਼ਰੀਦਣ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਬਾਂਕੜੇ ਕਿਵੇਂ ਸੁੱਤੇ ਰਹਿਣ। ਅਨਾਥਾਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਤੇ ਹਾਹਾ-ਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਰਜ਼ਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਅਰਥ ਜਾਣੂਆਂ ਦੇ ਕਲੇਜੇ ਚੀਰ ਗਈ ਤੇ ਆਪਾ ਭੁਲਾ ਗਈ। ਔਹ ਵੇਖੋ! ਜ਼ਾਲਮ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚੋਂ ਅਨਾਥ ਬਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਢਿੱਡ-ਜਾਈਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਬੀਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਕਲੇਜੇ ਠੰਢ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸੂਰਬੀਰ ਭੀ ਕਿਸੇ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੁਲਾਰੇ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਨਾ ਲੈਣ! ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕਲੇਜੇ ਨੂੰ ਠੰਢ ਪਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਂ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਸਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਚੁੰਮ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਅਤੇ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਵਿਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਉੱਚੀ ਖੋਜ ਦੇ ਖੋਜੀ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਰਲੇ ਦੇ ਤਰੰਗ ਅਤੇ 'ਆਤਮ-ਸ਼ਕਤੀ' ਭੀ ਨਾਲ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ। ਸੋ, ਇਸ 'ਆਤਮਕ ਸੰਬੰਧ' ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਸਿਰਫ਼ 'ਧਰਮ' ਹੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ..... *—ਸੋਰਠਿ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੬੧੧*

ਇਸ ਵਾਸਤੇ:

ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ। ਤਾਂ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਾਹ ਲੁਡਾਈਐ ।੪।੩੩। *—ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੨੬*

ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਅਤੇ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਘੋਖਣ ਲਈ ਬੜੇ ਪਰਿਸ਼੍ਰਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਠਨ ਯੁਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬੜਾ ਖਪਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਹ ਬੜਾ ਸੁਖੈਨ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਥੇ ਤਾਂ 'ਭੋਲੇ ਭਾਇ ਮਿਲੈ ਰਘੁਰਾਇਆ।' ਜਿਤਨੀ ਹੀ ਸਰਲ ਬਾਲ-ਬੁੱਧ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਛੇਤੀ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਦੇਸ ਦਾ ਪੰਧਾਊ ਬਣੀਦਾ ਹੈ। ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅੰਮਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਬਾਲ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਨਿਰਾ ਮਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਚਤਰਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਸ ਵਲ ਅੰਮਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਜੈਸੇ ਏਕ ਜਨਨੀ ਕੇ ਹੋਤ ਹੈਂ ਅਨੇਕ ਸੁਤ,
ਸਭ ਹੀ ਮਹਿ ਅਧਿਕ ਪਿਆਰੋ ਸੁਤ ਗੋਦ ਕੋ।
ਸਿਆਨੇ ਸੁਤ ਬਨਜ ਬਿਉਹਾਰ ਕੇ ਬੀਚਾਰ ਬਿਖੈ,
ਗੋਦ ਮਹਿ ਅਚੇਤ ਹੇਤੁ ਸੰਪੈ ਨ ਸਹੋਦ ਕੋ।
ਪਲਨਾ ਸੁਵਾਇ ਮਾਇ ਗ੍ਰਿਹ ਕਾਜ ਲਾਗੇ ਜਾਇ,
ਸੁਨਿ ਸੁਤ ਰੁਦਨੁ ਪੈ ਪੀਆਵੈ ਮਨ ਮੋਦ ਕੋ।
ਆਪਾ ਖੋਇ ਜੋਇ ਗੁਰ ਚਰਨ ਸਰਨਿ ਗਹੈ,
ਰਹੈ ਨਿਰਦੋਖ ਮੋਖ ਅਨਦ ਬਿਨੋਦ ਕੋ।੩੯੨। —*ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ*

ਨਿਆਇ ਆਦਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਸੂਤ੍ਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਘੋਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੋਗੇ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਮਨ ਉਲਝਣਾਂ ਵਿਚ ਫਸਦਾ ਜਾਇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਚੁੰਚ-ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਜਾਏ, ਪਰ ਅੰਦਰ ਠੰਢ ਨਹੀਂ ਵਰਤ ਸਕਦੀ। ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ:

ਵਾਦਿ ਅਹੰਕਾਰਿ ਨਾਹੀ ਪ੍ਰਭ ਮੇਲਾ।
ਮਨੁ ਦੇ ਪਾਵਹਿ ਨਾਮੁ ਸੁਹੇਲਾ। —*ਗਉੜੀ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੨੨੬*

ਮੂੰਹੋਂ ਖੰਡ ਖੰਡ ਆਖਿਆਂ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਤਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਕਰਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਅੰਦਰਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਆਸਾ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਪਰ ਇਸ ਕਰਨੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੋਈ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਆਦਿਕ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਹਉਮੈ ਦੀ ਫਾਹੀ ਵਿਚ ਪਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਉੱਦਮ ਹੈ, ਕਿਹੜੀ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੁਭਾਗੀ ਬਣੀਏ?

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ :

ਪ੍ਰਭ ਮਿਲਣੈ ਕੀ ਏਹ ਨੀਸਾਣੀ। ਮਨਿ ਇਕੋ ਸਚਾ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣੀ।
ਸਹਜਿ ਸੰਤੋਖਿ ਸਦਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾਸੇ, ਅਨਦੁ ਖਸਮ ਕੈ ਭਾਣੈ ਜੀਉ ।੩।੪੨।

—ਮਾਝ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੧੦੬

ਫਿਰ ਮੁਢਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਆਉ ਹੁਣ ਮੁੱਢਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਲ ਪਰਤੀਏ।

ਮਜ਼ਹਬ ਕੀ ਹੈ ? ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਤਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਮਜ਼ਹਬ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਟੜੀ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ 'ਜੋ ਜੀਇ ਹੋਇ ਸੁ ਉਗਵੈ'। ਮਨ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰਕ ਇੰਦਰਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸੋਈ ਕੰਮ ਕਰਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਸਕੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਢੇਰ ਚਿਰ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭੀ, ਪਰਚਾਰ ਵਲੋਂ ਅਨਗਹਿਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਜੇ ਭੀ ਉਹੀ ਭੁਲੇਖਾ ਬਹੁਤ ਪਰਚਲਤ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਬਾਨਾ ਧਾਰਨ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਬਾਣੇ 'ਤੇ ਰੱਬ ਰੀਝ ਪਵੇ।

ਪਰ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਯਤ ਮਨ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਬਾਹਰ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਹੋਵਨਗੇ। ਇੱਕੋ ਹੀ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸੇਗਾ। ਦੁਰਜਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੰਦ-ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਬੇੜੀ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਭਲੇ ਪਾਸੇ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਪਰਤ ਸਕਦਾ, ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਅੰਦਰੋਂ ਮਲਾਹ (ਮਨ) ਰੁਖ਼ ਨਾ ਮੋੜੇ। ਸੋ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਅਚਾਰ (ਦੁਰਾਚਾਰ ਜਾਂ ਸਦਾਚਾਰ) ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਨ ਦੇ ਰੁਖ਼ 'ਤੇ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਤਿੰਨਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੰਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਤਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਆਚਾਰ ਭੀ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਮਨ ਦਾ ਰੁਖ਼, ਤਿਹੋ ਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਾਲ-ਚਲਨ।

ਨਿਰੋਲ ਸੁਆਰਥ

ਜੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੈ; ਭਾਵ ਜੇ ਇਹੀ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ-ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸੁਖ ਭਾਲਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਗਵਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ੍ਵੈ-ਸੁਖ ਦੇ ਫੁਰਨੇ ਉਠਣਗੇ ਅਤੇ ਚਾਲ-ਚਲਨ ਭੀ ਉਸੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਲੇਗਾ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਅਜੇ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਮੰਗਣੋਂ ਭੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਲਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਭੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸੁਖ ਦੀ ਭਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਭੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਪਏਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੁਖ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਆਦਿਕ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਰਹੇਗਾ, ਜਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ, ਪਰ ਰਹੇਗਾ ਮਸਤ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਹੀ। ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਉ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਵਿਚਾਰੇਗਾ ਕਿ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਅਮੇਟ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਦੁਖੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮੰਦ-ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਅਵਸ਼ਯ ਭੋਗਣਗੇ, ਅਤੇ ਪਏ ਭੋਗਣ। ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਤੀਰਥ-ਜਾਤ੍ਰਾ ਜੱਗ-ਹਵਨ ਆਦਿਕ ਕਰੇਗਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਸਚਾ ਭੀ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਸੀ। ਸੋ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਏਗਾ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸੁਰਗ-ਮੁਕਤੀ ਆਦਿਕ ਮੇਰਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਹਉਮੈ ਦੀ ਸੜਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ; ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤਾਨ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਿਥੋਂ ਹੋਣਾ ਹੋਇਆ ? ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ :

ਹਉਮੈ ਨਾਵੈ ਨਾਲਿ ਵਿਰੋਧੁ ਹੈ, ਦੁਇ ਨ ਵਸਹਿ ਇਕ ਠਾਇ।
ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਸੇਵਾ ਨ ਹੋਵਈ, ਤਾ ਮਨੁ ਬਿਰਥਾ ਜਾਇ।੧।੯।

—ਵਡਹੰਸੁ ਮ: ੪, ਪੰਨਾ ੫੬੦

ਵੇਦਕ ਸਮੇ ਵਿਚ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਦਾ ਉੱਦਮ ਰਿਹਾ, ਉਤਨਾ ਸਮਾ ਥਾਉਂ-ਥਾਈਂ ਵਖ ਵਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਾ ਪਰਚਲਤ ਰਹੀ। ਸਮੇ ਨੇ ਪਲਟਾ ਖਾਧਾ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਸੁਖ ਕਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੌੜੇ ਭਾਸਣ ਲਗ ਪਏ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ, ਸੰਸਾਰ ਦੁਖ-ਰੂਪ ਨਿਸਚੇ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ ? ਫਿਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਆਪੋ-ਧਾਪ ਪੈ ਗਈ। ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਤੋਂ ਲੱਗੇ ਨੱਸਣ, ਮਾਨੋ ਹਊਆ ਸੀ; ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ। ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਫਿਰ ਭੀ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਉਪਜਿਆ। ਵੇਦਕ ਸਮੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਾਲੀ ਵਿਰਲੇ ਵਿਰਲੇ ਖੋਜੀ ਬਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ; ਜਦੋਂ ਆਏ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਜੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡੰਕੇ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨਿਰਾ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਅੱਭੜਵਾਹੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕ ਬਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ।

ਉਸ ਸਮੇ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਵਲ ਭੀ ਤੱਕੋ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਕਰਨੀ ਵਾਲਾ ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ (ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ! ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਨਾਲੋਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਨ ਭੀ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ) ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਦੈਵੀ ਸੰਪਤਾ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਬਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਏਕਾਂਤੀ ਹੋ ਜਾਏ।

ਖ਼ਲਕਤਿ ਨਾਲੋਂ ਵਿੱਥ

ਸਮਾ ਲੰਘਦਾ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਵਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਢਿੱਲੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਰਲ ਹੋਈ, ਲਾਂਭੀਂ ਝਾਤ ਮਾਰੀ, ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ ਭੀ ਦਿੱਸ ਆਏ। ਵੇਹੜਾ ਹੋਰ ਮੋਕਲਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਨਿਰਾ ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਦੁਖ ਵਾਲਾ ਹੀ ਝੌਲਾ ਲੋਪ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਅੰਦਰਲੇ ਦੇ ਰੁਖ਼ ਨੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ, ਰਮਣੀਕ ਤੇ ਸਵਾਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਭਲਾ ਭੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ, ਤ੍ਰਹੁ ਦੂਰ ਹੋਇਆ, ਗੁਆਂਢੀ ਗੁਆਂਢੀ ਇਕੱਠੇ ਭੀ ਬਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਚਨਹਾਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਭੀ ਜੁੜ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਅਜੇ ਭੀ ਬਥੇਰਾ ਥਾਂ। ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਬੰਦੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਰਤਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਜੇ ਸਮਝਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਭੀ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੇ

ਨੇ ਰੁਖ਼ ਤਾਂ ਕੁਝ ਪਲਟਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਰੰਗਣ ਅਜੇ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ। ਆਪਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੋਰ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਦੀ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਜ੍ਵਲਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਮਜ਼ਹਬ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਉਖੇੜਨਾ ਧਰਮ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਦੇਸ-ਭਗਤੀ ਨੇ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠੀ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀਆਂ ਗੋਂਦਾਂ ਗੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਵਰਕੇ ਪਰਤੋ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰੋ। ਸਭ ਲਹੂ ਨਾਲ ਰੰਗੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਸਿੱਟਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ, ਰਾਜ ਦਿੱਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚੋਂ ਅਨ ਮੱਤ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭਿਆ; ਪਰ ਇਹ ਨਾ ਵਿਚਾਰਿਆ ਕਿ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਧ ਬੜੇ ਮਹਿੰਗੇ ਮੁੱਲ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਇਸ ਸਮੇ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਵਲ ਭੀ ਵੇਖੋ। ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਸਵੱਟੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਜਾਪੇਗਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬੜਾ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ, ਕਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ, ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਭੀ ਬੜਾ ਪਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਸੀ। ਕਿਉਂ ?......

ਦੂਰ ਕਿਉਂ ਚਲੇ ਗਏ ਹਾਂ ! ਇਸ ਅੰਦਰਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਖ਼ ਨੇ ਨੇੜੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਰੰਗ ਦਿਖਾਏ ਹਨ, ਦੇਸ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਹ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਪੜ੍ਹੋ ੧੯੧੪ ਸੰਨ ਵਿਚ ਛਿੜੇ ਹੋਏ ਜੰਗ ਯੂਰਪ ਦਾ ਹਾਲ।

ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ

ਪਰ ਧੰਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ! ਤੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਲਈ :

ਸੁਣੀ ਪੁਕਾਰ ਦਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭਿ, ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਜਗ ਮਹਿ ਪਠਾਯਾ।
ਚਰਨ ਧੋਇ ਰਹਰਾਸਿ ਕਰਿ, ਚਰਣਾਮ੍ਰਿਤੁ ਸਿੱਖਾਂ ਪੀਲਾਯਾ।
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮੁ, ਕਲਜੁਗ ਅੰਦਰਿ ਇੱਕੁ ਦਿਖਾਯਾ।੨੩। (੧)

—ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ

ਜਾਤਿ ਤੇ ਕੁਲ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪਿਆਰੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਸਾਥੀ ਹੀ ਉਹ ਚੁਣਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਜਾਤਿ ਨੂੰ ਲੋਕ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਫੇਰ ਉੱਚੀ ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਆਖਿਆ :

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ, ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ।
ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ, ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ।
ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ, ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ।੪।੩।

—ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੫

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਰੁਖ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ, ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਨਿਰੀ ਨਫ਼ਰਤ। ਵੈਰਾਗ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਨਫ਼ਰਤ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਹੋਇਆ। ਸੋ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੁਖ ਰੂਪ ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ :

ਏਹੁ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰੁ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ, ਏਹੁ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪੁ ਹੈ,
ਹਰਿ ਰੂਪੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ।੩੬। *—ਮ: ੩ ਅਨੰਦੁ, ਪੰਨਾ ੯੨੨*

ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਵਾਣ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਉਦਾਸ' ਦਾ ਮਾਰਗ ਚਲਾਇਆ। ਦੂਜੀ ਕਸਵੱਟੀ ਵਲ ਤੱਕਿਆ, ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਭੀ ਇਹੀ ਹਾਲ,ਨਫ਼ਰਤ ਹੀ ਨਫ਼ਰਤ, ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਆਖਿਆ :

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ, ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ।
ਕੂੜੁ ਅਮਾਵਸ ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ।੧।੧੬।

—ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ: ੧, ਸਲੋਕੁ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੫

ਪੈਂਡੇ ਝਾਗ ਕੇ ਤੇ ਵਲਿੱਖਾਂ ਚੀਰ ਕੇ ਪਿਆਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮੱਕੇ ਅਪੜਿਆ, ਹਾਜੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ, ਕਿਹੜਾ ਮਜ਼ਹਬ ਸੱਚਾ ਹੈ ? ਤਾਂ ਬਚਨ ਹੋਇਆ :

ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਹਾਜੀਆਂ, ਸ਼ੁਭ ਅਮਲਾਂ ਬਾਝਹੁ ਦੋਨੋਂ ਰੋਈ।
ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੁਇ, ਦਰਗਹ ਅੰਦਰਿ ਲਹਨਿ ਨ ਢੋਈ।
ਕੱਚਾ ਰੰਗੁ ਕਸੁੰਭ ਦਾ, ਪਾਣੀ ਧੋਤੇ ਥਿਰੁ ਨ ਰਹੋਈ।
ਕਰਨਿ ਬਖੀਲੀ ਆਪ ਵਿਚਿ, ਰਾਮੁ ਰਹੀਮੁ ਕੁਥਾਇ ਖਲੋਈ।
ਰਾਹਿ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਦੁਨੀਆ ਗੋਈ।੩੩। (੧) *—ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ*

ਆਓ, ਹੁਣ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਸਦਾਚਾਰ ਵਾਲੀ ਕਸਵੱਟੀ ਨੂੰ ਭੀ ਤੱਕੀਏ :

ਅਨਿਕ ਜਤਨ ਕਰਿ ਆਤਮ ਨਹੀ ਦ੍ਰਵੈ।
ਹਰਿ ਦਰਗਹ ਕਹੁ ਕੈਸੇ ਗਵੈ।੩।੧੨।

—ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੨੭੮

ਮਰਿ ਨ ਜਾਹੀ ਜਿਨਾ ਬਿਸਰਤ ਰਾਮ।
ਨਾਮ ਬਿਹੂਨ ਜੀਵਨ ਕਉਨ ਕਾਮ।੧।ਰਹਾਉ।੧੧੧।

—ਗਉੜੀ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੧੮੮

ਡੀਗਨ ਡੋਲਾ ਤਊ ਲਉ ਜਉ ਮਨ ਕੇ ਭਰਮਾ।
ਭ੍ਰਮ ਕਾਟੇ ਗੁਰਿ ਆਪਣੈ ਪਾਏ ਬਿਸਰਾਮਾ।੧।
ਓਇ ਬਿਖਾਦੀ ਦੋਖੀਆ ਤੇ ਗੁਰ ਤੇ ਹੂਟੇ।
ਹਮ ਛੂਟੇ ਅਬ ਉਨ੍ਹਾ ਤੇ ਓਇ ਹਮ ਤੇ ਛੂਟੇ।੧। ਰਹਾਉ।
ਮੇਰਾ ਤੇਰਾ ਜਾਨਤਾ ਤਬ ਹੀ ਤੇ ਬੰਧਾ।
ਗੁਰਿ ਕਾਟੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤਬ ਛੁਟਕੇ ਫੰਧਾ।੨।
ਜਬ ਲਗੁ ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੂਝਤਾ ਤਬ ਹੀ ਲਉ ਦੁਖੀਆ।
ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣਿਆ ਤਬ ਹੀ ਤੇ ਸੁਖੀਆ।੩।
ਨਾ ਕੋ ਦੁਸਮਨੁ ਦੋਖੀਆ ਨਾਹੀ ਕੋ ਮੰਦਾ।
ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸੇਵਕੋ ਨਾਨਕ ਖਸਮੈ ਬੰਦਾ।੪।੨੭।੧੧੯।

—ਆਸਾ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੪੦੦

ਪਿਆਰ-ਪੁੰਜ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨ-ਕਮਲਾਂ ਦੇ ਭੌਰੇ ਰੋਜ਼ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਖੀਆਂ ਅਗੇ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਇਉਂ ਆਖਦੇ ਹਨ :

ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ, ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ।

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੁੜਨ ਕਰਕੇ ਮਨ ਖਿੜਾਉ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਮਿੱਠੀ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਭਲਾ ਲੋਚੇ।

ਪਾਜ ਉੱਘੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਬਾਹਰ ਭੇਖ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਭੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਚੁੰਚ-ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਉਤਲੇ ਡੰਡੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪਿਆ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਸਲੀ ਚਾਲ-ਚਲਨ ਉਸ ਰੁਖ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਪਾਜ ਬਣਿਆ ਭੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਭੀ :

ਕੂੜੁ ਨਿਖੁਟੈ ਨਾਨਕਾ ਓੜਕਿ ਸਚਿ ਰਹੀ ।੨।੧੩।

—ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੯੫੩

ਅੱਕ ਦੀ ਖੱਖੜੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅੰਬ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿਖਾ ਕੇ ਭੁਲੇਖਾ ਦੇ ਲਏ, ਪਰ ਚਾਨਣ ਹੋਣ 'ਤੇ ਲੁਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਜੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੈ, ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਤੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਪਰਖ ਦਾ ਅਵਸਰ ਬਣੇਗਾ, ਪਾਜ ਉੱਘੜ ਜਾਏਗਾ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਚਾਕਰ ਸਭ ਸਦਾਇੰਦੇ ਸਾਹਿਬ ਦਰਬਾਰੇ।
ਨਿਵਿ ਨਿਵਿ ਕਰਨਿ ਜੁਹਾਰੀਆਂ ਸਭ ਸੈ-ਹਥੀਆਰੇ।
ਮਜਲਸ ਬਹਿ ਬਾਫਾਇੰਦੇ ਬੋਲ ਬੋਲਨਿ ਭਾਰੇ।
ਗਲੀਏਂ ਤੁਰੇ ਨਚਾਇੰਦੇ, ਗਜਗਾਹ ਸਵਾਰੇ।
ਰਣ ਵਿਚਿ ਪਇਆਂ ਜਾਣੀਅਨਿ, ਜੋਧ ਭੱਜਣਹਾਰੇ।
ਤਿਉ ਸਾਂਗ ਸਿਵਾਪਨਿ ਸਨਮੁਖਾਂ, ਬੇਮੁਖ ਹਤਿਆਰੇ।੧੯।(੩੫)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਆਪਾ ਵਾਰ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਮਾਇਆ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਤਨੇ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾਏ, ਪੋਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਕੜੀਆਂ ਲਵੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੀਲੀ ਨਾਲ ਅੱਗ ਲਾਵੋ। ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਅੱਗ ਚਮਕੇ, ਤਾਂ ਉਪਰ ਗਿੱਲੀਆਂ ਲਕੜੀਆਂ ਰੱਖ ਦਿਓ, ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ? ਗਿੱਲੀਆਂ ਦੇ ਦਬਾਉ ਨਾਲ ਸੁੱਕੀਆਂ ਭੀ ਸੂੰ ਸੂੰ ਕਰ ਕੇ ਬੁੱਝ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਸੁੱਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਫੇਰ ਅੱਗ ਲਾਓ। ਸੁੱਕੀਆਂ ਲਕੜਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਅੱਗ ਮੱਚ ਪਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਗਿੱਲੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿਓ। ਹੁਣ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਬੁੱਝੀ। ਸਗੋਂ ਗਿੱਲੀਆਂ ਭੀ ਉਸ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਦਗਧ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੂਰਨ ਜੋਤਿ ਜਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਛੋਹਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੀ ਉਹੋ ਹੀ ਰੰਗ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰੋ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੱਖ, ਅਨੇਕਾਂ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਪਕਾਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿਕ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ ਸਾਕੇ ਉੱਘੇ ਹਨ।

ਸਦਾਚਾਰ ਧਰਮ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ

ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਧੁਰ-ਉਪਰਲੇ ਡੰਡੇ 'ਤੇ ਇਹ ਬਹਾਦਰ ਕਿਵੇਂ ਪੁੱਜੇ ? ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ ਇਕੋ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਮੂਲ-ਕਾਰਨ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਡਿਗਦੇ ਉਹ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਧੁਰੇ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰ ਧਰਮ ਦੇ ਆਸਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। 'ਕਵਨ ਕਾਜ ਸਿਰਜੇ ਜਗ ਭੀਤਰਿ' ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ (-ਮਾਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸਦਾਚਾਰ ਪ੍ਰੋਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ) ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤ੍ਰੈ ਅਰਥ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਅੰਦਰਲੇ ਦੇ ਰੁਖ਼ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ ਆਚਾਰ ਭੀ ਸੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਅਤੇ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਦਾ ਤੋਂ 'ਧਰਮ' ਨੂੰ ਮਖ਼ੌਲ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ 'ਧਰਮ' ਪਖੰਡ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਮੋੜਦਾ ਹੈ, ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਧਰਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਚਾਲ-ਚਲਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਹੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸ਼ੈ ਹੈ, ਧਰਮ ਸਗੋਂ ਫ਼ਾਲਤੂ ਭਾਰ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਲ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਦਾਚਾਰ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਤੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਜੇ ਅਸੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰੀਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਪਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਜੀਵ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘ ਸਕੇ। ਦੂਜੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਖ ਲਉ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਿਰਾ ਆਪੇ ਨੂੰ ਹੀ ਬਚਾਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਹੈ। ਅਸੀ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਉਹੀ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਧਰ ਅੰਦਰਲੇ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਆਪੇ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਅੰਦਰ ਉੱਠ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਯੁਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਦੇ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਕਿ

ਦੂਜਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਆਪਾ ਵਾਰਨਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਰਤਾਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਘੱਲਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਗੁਰ-ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰੋਂ ਘਰੋਂ। ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਵੇਹੜੇ ਕਦਮ ਰਖਦੇ ਹੀ ਆਪ ਆਖਦੇ ਹਨ :

ਪਹਿਲਾ ਮਰਣੁ ਕਬੂਲਿ ਜੀਵਣ ਕੀ ਛਡਿ ਆਸ।
ਹੋਹੁ ਸਭਨਾ ਕੀ ਰੇਣੁਕਾ ਤਉ ਆਉ ਹਮਾਰੈ ਪਾਸਿ।੧॥(੨੩)

—ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮ: ੫, ਸਲੋਕ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੦੨

ਜਾਤਿ ਪਾਤ ਆਦਿਕ ਸਭ ਸੰਸਾਰਕ ਵਡਿਆਈਆਂ ਦਾ ਮਾਣ ਛਡਵਾ ਕੇ :

ਪਹਿਲੇ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ, ਸਿੱਖ ਪੈਰੀਂ ਪਾਏ।
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕਰਿ ਧਰਮਸਾਲ, ਸਿੱਖ ਸੇਵਾ ਲਾਏ।੧੭॥(੯)

—ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ

ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੁੰਦਰ ਬਸਤਰਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸਿੰਘ ਬੈਠਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ, "ਜਲ ਦਾ ਗਲਾਸ ਲਿਆਓ।" ਸਿੰਘ ਜਲ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਕੇ ਆਖਿਆ, "ਭਾਈ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਬੜੇ ਕੋਮਲ ਹਨ।" ਉੱਤਰ ਦਿਤੋਸੁ, "ਹਜ਼ੂਰ! ਇਹਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਅੱਜ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਆਪ ਵਾਸਤੇ ਜਲ ਲਿਆਇਆ ਹਾਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੇਵਾ ਦਾ ਅਵਸਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ।" ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਜਲ ਦਾ ਗਲਾਸ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ :

ਧ੍ਰਿਗੁ ਸਿਰੁ ਜੋ ਗੁਰ ਨਾ ਨਿਵੈ, ਗੁਰ ਲਗੈ ਨ ਚਰਣੀ।
ਧ੍ਰਿਗੁ ਲੋਇਣ ਗੁਰ ਦਰਸ ਵਿਣੁ, ਵੇਖੈ ਪਰ ਤਰਣੀ।
ਧ੍ਰਿਗੁ ਸਰਵਣ ਉਪਦੇਸ ਵਿਣੁ, ਸੁਣਿ ਸੁਰਤਿ ਨ ਧਰਣੀ।
ਧ੍ਰਿਗੁ ਜਿਹਬਾ ਗੁਰ ਸਬਦ ਵਿਣੁ ਹੋਰ ਮੰਤ੍ਰ ਸਿਮਰਣੀ।
ਵਿਣੁ ਸੇਵਾ ਧ੍ਰਿਗੁ ਹੱਥ ਪੈਰ, ਹੋਰ ਨਿਹਫਲ ਕਰਣੀ।
ਪੀਰ ਮੁਰੀਦਾਂ ਪਿਰਹੜੀ, ਸੁਖੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਣੀ।੧੦॥(੨੭)

—ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ

ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੀ ਹੈ, ਸਭ ਜੀਵ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਭ ਦੀ ਸੇਵਾ ਇਕ-ਰਸ ਕਰੇ—ਇਸ ਨਿਸਚੇ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਰਲੇ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ

ਜੁੜ ਕੇ ਰਜ਼ਾ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਉੱਦਮ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੇ ਵਿਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਹਾਂ, ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਵਾਲਾ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਰਾਹ ਪਹਿਲਾਂ ਚਾੜ੍ਹਦਾ ਹੀ ਇਸੇ ਪਟੜੀ 'ਤੇ ਹੈ। ਸੁਜਾਨ ਵੈਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਉਮੈ ਦਾ ਰੋਗ ਉਠਦਾ ਹੀ ਤਾਹੀਏਂ ਹੈ ਜੇ ਅੰਦਰਲਾ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਧੁਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਦਾ ਹੈ :

ਮਨੁ ਬੇਚੈ ਸਤਿਗੁਰ ਕੈ ਪਾਸਿ। ਤਿਸੁ ਸੇਵਕ ਕੇ ਕਾਰਜ ਰਾਸਿ।
ਸੇਵਾ ਕਰਤ ਹੋਇ ਨਿਹਕਾਮੀ। ਤਿਸੁ ਕਉ ਹੋਤ ਪਰਾਪਤਿ ਸੁਆਮੀ।੨।੧੮।

—ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੨੮੬-੮੭

ਸਾਇੰਸ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ

ਆਓ ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸਾਇੰਸ 'ਤੇ ਭੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ। ਇਸ ਵਿੱਦਿਆ ਵਾਲੇ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਸਦਾਚਾਰ' ਦਾ 'ਧਰਮ' ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਇੰਸ-ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਹੱਛੇ ਚਾਲ-ਚਲਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ 'ਪਰਿਣਾਮ-ਵਾਦ' 'प्रणाम-वाद' (Theory of Evolution)। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਉਹ ਇਕੱਠ ਹੀ ਜੀਊ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਬਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਹੀ ਜੀਉਣ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੱਕ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਯੁਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਉੱਦਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣਗੇ, ਅਤੇ ਸੁਤੇ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਤਾੜਨ ਦੇ ਬਾਨ੍ਹਣੂ ਬੰਨ੍ਹਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਅੰਦਰਲੇ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋਇਆ, ਉਥੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਅਸਲੀ ਆਦਰਸ਼ ਅੱਖੀਆਂ ਅਗੇ ਆ ਹੀ ਕਦੋਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਤਾਂ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਲਤਾੜਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਇਕ

ਹੋਰ ਨਿਯਮ ਭੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਹੱਦ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਇਹ ਕੁਦਰਤਿ ਵਲੋਂ ਹੀ ਸੁਭਾਉ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿਣ। ਇਸ ਸੁਭਾਉ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ, ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ੀ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭਾ, ਪੰਥ ਜਾਂ ਦੇਸ ਵਾਸਤੇ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋਣ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਉਹ ਪੰਥ ਜਾਂ ਦੇਸ ਭੀ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਯਮ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਭੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਜਾਂ ਦੇਸ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਾ ਵਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸਲੂਕ ਨਾਲ ਵੱਸਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਕ ਦੇਸ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਤਾਂ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਕਈ ਧਨ ਦੀ ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਪਏ ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਪੀਣ, ਰੰਗ ਮਾਨਣ, ਪਰ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਸਦਾਚਾਰੀ ਹਨ। ਇਹਦੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨੁਕਰੋਂ ਭੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਵੇਖੀਏ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਸਾਂਹਸੀ, ਭੇਡ-ਕੁੱਟ ਆਦਿਕ ਕਈ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜਾਤਿ-ਕੁਲ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ; ਜੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਨਿਯਮ ਤੋੜੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੰਡਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਦੰਡ ਭੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੀ ਤੁਸੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਸਦਾਚਾਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਨ ? ਜੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਤੁਸੀ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੁਲਸ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਕਿਉਂ ਲਾਵੋ ? ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਜਥਾ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਡਾਕੂ ਆਪਣੀ ਗ਼ਰਜ਼ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਜਥੇ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਸਦਾਚਾਰੀ ਹਨ ?

ਕਿਸੇ ਪੰਥ ਜਾਂ ਦੇਸ ਦੇ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਗ਼ਰਜ਼ ਨੂੰ ਉਸ ਪੰਥ ਜਾਂ ਦੇਸ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨਾ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ 'ਤੇ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ (ਧਰਮ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ) ਨਿਯਮ ਤਾਂ ਉਹੋ ਹੀ ਰਿਹਾ—'ਮਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਲਤਾੜਨਾ ਤੇ ਆਪ ਬਲਵਾਨ ਬਣਨਾ।' ਅਗੇ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਬਲਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਦਸ ਭਰਾ 'ਕੱਠੇ ਰਲ ਕੇ ਇਸ ਉੱਦਮ ਵਿਚ ਲੱਗ ਪਏ। ਪੰਥ-ਉੱਨਤੀ ਜਾਂ ਦੇਸ-ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕੇ ਜਾਂ ਇਕ ਦੇਸ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਤਾਂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕਲਹ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦੀ। ਅੱਗੇ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖ ਆਪੋ ਵਿਚ ਖਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਇਕ ਦੇਸ ਦੂਜੇ ਦੇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਡਾ ਲਾ ਬਹੇਗਾ। ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ

ਘੱਟ ਸੀ, ਹੁਣ ਘੋਰ ਜੁੱਧ ਹੋ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲਹਿਣਗੇ।

ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ, ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤਰੱਕੀ ਉੱਤੇ ਉਤਨਾ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਸੇਕ ਦਾ ਅੰਗੀਠੀ ਉੱਤੇ। ਸੇਕ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਤਾਂ ਹੈ ਸੂਰਜ। ਹਾਂ, ਅੰਗੀਠੀ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਸੇਕ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਲਕੜੀਆਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਨੇ ਹੀ ਅੱਗ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖੀ ਹੈ) ਪਾ ਕੇ ਬਾਲੀਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਤਾਂ ਹੈ 'ਧਰਮ'। ਕਿਸੇ ਪੰਥ ਜਾਂ ਦੇਸ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨਾਲ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭੀ ਵਧ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਸ ਪੰਥ ਜਾਂ ਦੇਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ 'ਧਰਮ' 'ਤੇ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

ਸਿੱਟਾ

ਬੈਂਡ (band) ਵੱਜਦਾ ਹੋਵੇ, ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਰਾਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਜੇ ਰਾਗ ਦੇ ਜਾਣੂ ਆਗੂ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਅੰਞਾਣ ਜਾ ਖਲੋਵੇ, ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਆਗੂ ਵਾਂਗ ਸੋਟੀ ਹਿਲਾਣ ਲੱਗ ਪਵੇ। ਸਿੱਟਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ? ਵਾਜਾ ਵਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਦੇ ਕਾਰਨ ਘੜੀ ਦੀ ਘੜੀ ਤਾਂ ਵਾਜਾ ਵੱਜਦਾ ਰਹੇਗਾ, ਪਰ ਝਬਦੇ ਹੀ ਉਸ ਅੰਞਾਣ ਆਗੂ ਦੇ ਸੋਟੀ ਹਿਲਾਣ ਦੇ ਸਬੱਬ, ਵਜੰਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਦੀ ਤਾਰ ਤੇ ਲੈਅ ਟੁੱਟ ਜਾਏਗੀ, ਤੇ ਰਸੋਂ ਬੇ-ਰਸ ਹੋ ਕੇ ਅਖ਼ੀਰ ਨੂੰ ਰਾਗ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਠੀਕ ਇਹੀ ਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਕੌਮ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਗੂ ਉਹ ਆਦਮੀ ਬਣ ਬਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਐਸੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸ੍ਰੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਐਉਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ :

ਕਬੀਰ ਭਾਰ ਪਰਾਈ ਸਿਰਿ ਚਰੈ, ਚਲਿਓ ਚਾਹੈ ਬਾਟ।
ਅਪਨੇ ਭਾਰਹਿ ਨ ਡਰੈ, ਆਗੈ ਅਉਘਟ ਘਾਟ।੯੯।

—ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੧੩੬੯

ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ 'ਤੇ ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਚਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਸੁੱਚੇ ਭਾਵ ਦਾ ਚਾਨਣਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਫ਼ੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ :

ਜਿਸ ਕੈ ਅੰਤਰਿ ਬਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰੁ। ਤਿਸ ਕੀ ਸੀਖ ਤਰੈ ਸੰਸਾਰੁ।੭।੫।

—ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੨੬੯

ਏਹਿ ਭਿ ਦਾਤਿ ਤੇਰੀ ਦਾਤਾਰ

—ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ

ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਜਾਂ ਵਿਕਾਰ ਨਾਲ ਕਦੇ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਹ ਸੋਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਇਹ 'ਦੁੱਖ-ਵਿਕਾਰ' ਕੀ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖਾ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਮਲੀ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਬਾਬਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

ਪਰ ਉਂਞ, ਛੋਟੇ ਬਾਲ ਨੂੰ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ :

"ਮੈਂ ਡਿੱਗਦਾ ਕਿਉਂ ਹਾਂ ?" "ਮੈਨੂੰ ਸੱਟਾਂ ਕਿਉਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ?"

"ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅੱਗ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਸਾੜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ ?"

ਬੱਚੇ ਦੀ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਵਿਚ 'ਦੁੱਖ-ਵਿਕਾਰ' ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੁਆਲ ਇਸ ਉੱਪਰ-ਲਿਖੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬਾਲ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ 'ਦੁੱਖ-ਵਿਕਾਰ' ਹੋਰ ਸ਼ਕਲ ਵਟਾਂਦੇ ਹਨ :

"ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਕਿਉਂ ਜਾਵਾਂ ?" "ਖੇਡਾਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ?"

"ਮੇਰੇ ਕਈ ਮਿੱਤਰ-ਸਾਥੀ ਮੇਰਾ ਗੁਆਂਢ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰਥੇ ਕਿਉਂ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ?"

"ਮੇਰੇ ਕਈ ਮਿੱਤਰ ਮਰ ਕਿਉਂ ਗਏ ਹਨ ?"

"ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੀਮਾਰ ਕਿਉਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ?"

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਮਰ ਵਡੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਹੋਰ ਸ਼ਕਲ ਵਟਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ :

"ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬੀ ਕਿਉਂ ਹੈ ?" "ਬਦੀ ਕਿਉਂ ਹੈ ?" "ਉਪੱਦ੍ਰਵ ਕਿਉਂ ਹਨ ?"

"ਝੱਖੜ, ਹੜ੍ਹ, ਭੁਚਾਲ ਕਿਉਂ ਹਨ ?" "ਕੱਕਰ ਤੇ ਗੜੇ-ਮਾਰ ਕਿਉਂ ?"

"ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਮੋਟਰਾਂ ਦੇ ਭੇੜ ਕਿਉਂ ?" "ਜਹਾਜ਼ ਕਿਉਂ ਡੁਬਦੇ ਹਨ ?"

"ਜੰਗ ਤੇ ਕਤਲਾਮ ਕਿਉਂ ?"

"ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਚਿੰਤਾ ਫ਼ਿਕਰ ਕਿਉਂ ?" "ਬੁਢੇਪਾ ਕਿਉਂ ?"

"ਜੁਆਨਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਕਿਉਂ ?" "ਮੌਤ ਕਿਉਂ ?"

"ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਦਾ ਮੌਜਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ?"

ਇਹਨਾਂ ਸਹਸਿਆਂ ਵਲੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸੁਖ ਨਹੀਂ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਅੱਪੜਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪਏਗਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੁਆਲ ਆ ਜਾਣ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਜਗਤ-ਜੀਵਨ ਇਕ ਵੱਡੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ, ਕਲੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਕਾਰ ਆਦਿਕ ਸਭ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ, ਚੂਨਾ, ਗਾਰਾ ਆਦਿਕ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ।

ਜਗਤ ਵਿਚ 'ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼' ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਭੇਤ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਮੰਡਲ ਖੁਲ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ। ਇੱਕ ਦੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਲ ਹੀ ਨਾ ਤੱਕੀਏ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਈਏ।

ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਗ਼ਲਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਆਦਰਸ਼ਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ' ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ—ਇਹ ਹਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਗਹਿਣੇ; ਤੇ ਇਹ ਗਹਿਣੇ ਘੜੀਂਦੇ ਹਨ 'ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼' ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿੱਚ। ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਮੰਦ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼ ਦੇ ਕੰਡੇ ਨਹੀਂ ਖਿਲਾਰੇ ਹਨ। ਜੇ ਆਪਣੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਬੰਦਿਆਂ

ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਰੱਖਣਾ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਉਹ ਦਾਰੂ, ਉਹ ਢੰਗ ਤੇ ਉਹ ਵਸੀਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ ਦੇਂਦਾ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਮਿੱਠੀ ਦਾਤਿ ਨਾ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਭੀ ਹੋ ਬੀਤੇ ਕਸ਼ਟ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਚੇਤਾ-ਸ਼ਕਤੀ' ਤੋਂ ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼ ਮਿਟ ਜਾਣੇ—ਇਹ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਰੀਰਕ ਪੀੜ ਇਤਨੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਏ ਕਿ ਸਹਾਰੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਪੀੜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪੀੜ ਉਸ ਨੂੰ ਪੋਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਇਹ ਬਣਤਰ ਹੀ ਉਸੇ ਬਣਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਔਖੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਸਾਰੀ ਜਗਤ-ਰਚਨਾ ਖ਼ਾਸ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਕਾਰ ਠੀਕ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਲਾਣੇ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨੇਮ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਦੋਂ ਭੀ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆਂ ਇਹ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਭੀ ਕੁਦਰਤਿ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨੇਮ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼ ਇਹਨਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਹੇੜੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੁਰਿਆ ਤਾਂ ਫ਼ਲਾਣਾ ਕਸ਼ਟ ਆ ਪਏਗਾ; ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜੇ ਸਾਰੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਆਈ ਤੇ ਇਹ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਅਯੋਗ ਤੇ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਉਹ ਨੇਮ ਜਗਤ-ਖੇਡ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਹਾਲਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਕ ਜਹਾਜ਼ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਕਹਿਰ ਆਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਗੱਡੀਆਂ ਕਿਤੇ ਭਿੜ ਕੇ ਕਈ ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਭੀ ਰੱਬੀ ਕ੍ਰੋਪ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਜਹਾਜ਼ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨੇਮ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਛੱਡ ਦੇਣ? ਕਾਂਟਾ ਬਦਲਾਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਵਿਚ ਦੋ

ਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਲੈ ਆਵੇ, ਗੱਡੀਆਂ ਟੱਕਰਨ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਹਟ ਜਾਣ, ਤੇ ਟੱਕਰ ਲੱਗਿਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਿਵੇਂ ਨ ਹੋਵੇ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬੱਸ ਇਹੀ ਕੰਮ ਟਿਕਿਆ ਰਹੇ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂਰਖ-ਪੁਣੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਦਾ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਕਰਦਾ ਰਹੇ ਤੇ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਦਾ ਰਹੇ। ਕੁਦਰਤੀ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕੀਤਿਆਂ ਜੋ ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼ ਉਪਜਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਗੋਂ ਇਨਸਾਨੀ ਭਲਾਈ ਦਾ ਹੀ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਨਸਾਨ ਉਹਨਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਨੇਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਵਧੀਕ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਿੱਗ ਡਿੱਗ ਕੇ ਹੀ ਸਵਾਰ ਹੋਈਦਾ ਹੈ; ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਕੋਈ ਨੇਮ ਤੋੜ ਕੇ ਦੁੱਖ ਸਹੇੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਾਂਹ ਵਾਸਤੇ ਵਧੀਕ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਜੀਵਨ ਕਿਸੇ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰੋਗ ਆਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹਾਦਸਾ ਅਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅਸੀ ਝੁਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਕੋਈ ਕਰਾਮਾਤ ਕਰ ਕੇ ਅਸਾਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਪਰ, ਸੋਚੋ, ਜੇ ਰੱਬ ਹਰੇਕ ਜੀਵ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਰੋਗ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਤੋਂ ਕੋਈ ਉਚੇਚੀ ਕਰਾਮਾਤ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਬਚਾ ਲਿਆ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜਗਤ ਦੇ ਇਸ ਸਾਰੇ 'ਪਰਬੰਧ' ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇ ? ਕੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਰਯਾਦਾ ਰਹਿ ਜਾਏ ? ਬਾਲ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅੰਞਾਣ-ਪੁਣੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਹਰੇਕ ਬਾਲ ਦਾ ਹਰ ਥਾਂ ਹੱਥ ਸੜਨੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਚਾ ਲਏ, ਤਾਂ ਅੱਗ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਕੀ ਇਤਬਾਰ ਰਹਿ ਜਾਏ ? ਫੇਰ, ਜੇ ਹਰੇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਹੀ ਯਕੀਨ ਬਣ ਜਾਏ ਕਿ ਹਰੇਕ ਖ਼ਤਰੇ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਤੋਂ ਰੱਬ ਆਪੇ ਪਿਆ ਬਚਾਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਇਨਸਾਨੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ? ਸਾਡੀ ਸਿਆਣਪ, ਸਾਡੀ ਚੁਸਤੀ, ਸਾਡੇ ਉੱਦਮ ਸਭ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਅਸਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖਲੋਣ ਦਾ ਕਦੇ ਜਤਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਫਿਰਾਂਗੇ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਕਰਾਮਾਤ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖੀ ਬੈਠਾਂਗੇ। ਕੋਈ ਮਰੀ ਪੈ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਕ੍ਰੋਪ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ; ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਇਨਸਾਨੀ ਜਹਾਲਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਭੁੱਖ ਰੱਬ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖ਼ਾਮੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹਨ। ਉਂਞ ਹੈ ਇਹ ਭੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਤੇ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਹੀ। ਇਹ ਗ਼ਰੀਬੀ, ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਬੰਦਿਆਂ ਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਚਲਣ ਸੋਹਣੇ ਸਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ, ਉਹ ਸੁਖ-ਰਹਿਣੇ ਤੇ ਆਲਸੀ

ਬਣਦੇ ਗਏ। ਸਰਦੀ ਤੇ ਰੋਗ ਵਿਕਾਰ ਗਿਣੇ ਗਏ; ਪਰ ਸਰਦੀ ਨੇ ਘਰ ਬਣਾਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ, ਜਿੱਥੇ ਟੱਬਰ ਰਲ ਕੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼ ਨੇ, ਰੋਗ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਇਆ, ਪਿਆਰ, ਹਮ-ਦਰਦੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਘਰ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਮੰਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨਸਾਨੀ ਬੱਚਾ ਕਿਤਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਅਨਾਥ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਅਨਾਥ-ਪੁਣੇ ਨੇ ਹੀ ਕੁਦਰਤਿ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਹਸਤੀ 'ਮਾਂ' ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ 'ਮਾਂ'—ਕੁਦਰਤਿ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਪਰ-ਅਧੀਨਤਾ ਨੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਪਿਉ' ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ 'ਘਰ' ਦਾ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਘਰ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ, ਪਰ ਸੁਚੱਜੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਦਰਦ-ਪੀੜ ਮਨੁੱਖਾ-ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸੰਤਰੀ ਹੈ; ਇਸ ਸੰਤਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਹਕੀਮ ਜਾਂ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਰੋਗੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹੂਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਲੋਤਰੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਘਾਟੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰੋਗਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਅੰਗ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਦਰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਦਰਦ ਅਚਨਚੇਤ ਹਟ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਮੌਤ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਆ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਦ ਦਾ ਮੂਲ-ਕਾਰਨ ਹੈ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ। ਦਰਦ ਦੇ ਹਟਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਅੰਗ ਨੂੰ ਰੋਗ ਨੇ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ, ਓਥੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ। ਸਰੀਰਕ ਰੋਗਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਿਕਮਤ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਜਰਾਹੀ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਸਿਆਣਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਦਵਾਈਆਂ ਐਸੀਆਂ ਲੱਭ ਪਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਦਰਦ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਨਸਾਂ ਨੂੰ ਬੇ-ਹਿਸ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਰੀਰਕ ਦਰਦ ਨੇ ਹੀ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਜਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਉਪਰਾਲੇ ਹਨ। ਸੋ, ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਦੀ ਹਸਤੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਦਾਰੂ ਹੈ। ਦੁੱਖ-ਵਿਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਹ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਦੁੱਖ-ਵਿਕਾਰ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਹੇ, ਇਹ੍ ਭੁਚਾਲ, ਝੱਖੜ, ਹੜ੍ਹ ਤੇ ਅੱਗਾਂ ਲੱਗਣੀਆਂ—ਇਹ ਭੀ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਰੱਬ ਨਿਰਦਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਹੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਗਤ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ; ਨਿਯਮ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਦਾ ਜੀਵਨ

ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਹਨ, ਬੇਨਿਯਮੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਕੇਤਿਆ ਦੂਖ ਭੂਖ ਸਦ ਮਾਰ।
ਏਹਿ ਭਿ ਦਾਤਿ ਤੇਰੀ ਦਾਤਾਰ।੨੫। *—ਜਪੁ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੫*

ਛੋਟੇ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰੋਗ ਵਿਚ ਦੁਖ ਪਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲ ਤਾਂ ਪਰ-ਅਧੀਨ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਪੁਸ਼ਾਕ ਆਦਿਕ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਕਸ਼ਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ? ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੇ ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਕਸ਼ਟ ਵੇਖ ਕੇ ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਇਆ-ਤਰਸ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਛੋਟੇ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੀ ਤਸਕੀਨ ਹੈ ?

ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤਿ ਬੇਅੰਤ ਹੈ, ਅਸਾਡੀ ਸਮਝ ਉਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਅਸੀ ਹਰੇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਰਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ; ਪਰ ਅਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼ ਕਾਦਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਭੈੜੀ ਬਦਲੇ ਦੀ ਨੀਯਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੋਗ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਅਜ ਵਲੈਤ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਤਨੇ ਖ਼ੈਰੈਤੀ ਹਸਪਤਾਲ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਸ ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਤੜਫ਼ਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਉਹੀ ਜਗਤ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੋਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਭੀ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਨੇਮ ਹੀ ਟੁੱਟਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਵਿਚ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਜਾਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦੁਖ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਭਲਾਈ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਬਾਲ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਅਨਗਹਿਲੀ ਕਰ ਕੇ ਜੋ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜੇ ਬਾਲਾਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਸਧਾਰਨ ਨਰੋਏ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰਕ ਅੰਗ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਦੁੱਖ-ਪੀੜ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਰੋਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਹ ਸੋਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੇਹਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹਾਜ਼ਮੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਗਰ ਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫੇਫੜੇ ਕਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹਵਾ ਅਪੜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ 'ਕੁਦਰਤੀ ਚਾਲ' ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਜੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੀੜ ਉੱਠੇ, ਤਾਂ ਕਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਚੱਲਣ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਬੱਚੇ ਜੰਮਣਾ ਭੀ ਇਕ ਕੁਦਰਤੀ ਨੇਮ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਇਤਨਾ ਖੇਦ ਸਹਾਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ? ਕੁਦਰਤਿ ਦੇ ਨੇਮ ਵਿਚ ਇਹ ਉਲੰਘਣ ਕਿਉਂ ਹੈ?

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਦਮ ਤੇ ਹਵਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਸਰਾਪ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਅਲੌਕਿਕ ਹੈ। ਹੁਣ ਕਦੇ ਕੋਈ ਸੱਪ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭਰਮਾਇਆ ਸੀ? ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਸੱਪ ਢਿੱਡ-ਭਾਰ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੱਪ ਕਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਤੁਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਕੁਦਰਤਿ ਵਿਚ ਨੇਮ ਸਦਾ ਇਕ-ਰਸ ਵਰਤੀਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਗੱਲ ਅਸੀ ਰੋਜ਼ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਅਸੀ ਉਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸੇ ਦੀ ਵਧੀਕ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਖੇਚਲ ਸਹਾਰਦੇ ਹਾਂ। ਮਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਪਿਆਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਮਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਰੂਪ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਮਾਂ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ, ਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਉੱਚਾ ਵਲਵਲਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਂਦਾ, ਜੇ ਬੱਚੇ ਜੰਮਣੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਣੇ। ਮਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਜੱਗ-ਦਿਲ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਜੀਵਣ ਸਭ ਬੱਚੇ ਮਾਵਾਂ ਦੇ'—ਇਹ ਹਰ ਮਾਂ ਆਖਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਣੇਪੇ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਇਤਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਤਨੀ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀ ਜੀਵਨ ਬਣਾਉਟੀ ਬਣਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ, ਸਾਦਗੀ ਦੇ ਥਾਂ ਸ਼ੌਕੀਨੀ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਨਜ਼ਾਕਤ ਤੇ ਸ਼ੌਕੀਨੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸਿੱਟਾ 'ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ' ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਗਤ ਇਕ ਮੈਦਾਨਿ-ਜੰਗ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜੀਆਂ-ਜੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਮੱਕੜਾਂ ਨੂੰ ਚਿੜੀਆਂ ਖਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿੱਲੀ ਮਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਕੁੱਤਾ ਪਾੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਬਘਿਆੜ ਜਾਨੀ ਵੈਰੀ ਹੈ। ਡੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਪ ਹੜੱਪ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਸੱਪ ਨੂੰ ਨਿਓਲਾ ਮਾਰ ਮੁਕਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਜਿਧਰ ਧਿਆਨ ਮਾਰੋ, ਇਹੀ ਦਿੱਸੇਗਾ। ਛੋਟੇ

ਜੀਆਂ-ਜੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕਿਤਨਾ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ!

ਕੀ ਕਾਦਰ ਦੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਬੇ-ਤਰਸ ਹੈ?

ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤਿ ਦੇ ਇਸ ਜੰਗ ਨੇ ਹੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜੀਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਮੱਖੀ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹੀ ਇਤਨੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਕਰ ਦੇਂਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਕੋਈ ਭਿਆਨਕ ਮੌਤ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਅਚਨਚੇਤ ਦੀ ਮੌਤ ਰੋਗ ਆਦਿਕ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇ-ਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬਚ ਕੇ ਆਏ ਬੰਦੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗ਼ਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਦੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜਾਨਵਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਜ਼ਾਬ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਬਾਜ਼ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਝਪਟ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਬਿੱਲੀ ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਂਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸੁਭਾਉ ਬਣਿਆ ਹੈ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ। ਘਰ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਮਿਲ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਬਿੱਲੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਸ਼ੁਗਲ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਚੂਹੇ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਚੂਹਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੜੇ ਤਸੀਹੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਆਏ ਹਨ ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਟਾਕਰੇ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਜਾਂ ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼ ਯਾਦ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਲ ਵੇਖੋ; ਬੜੇ ਘੱਟ ਐਸੇ ਪਸ਼ੂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਮੁਸੀਬਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਚੇਤੇ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਚੇਤਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਵਧਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰਨ ਜਾਂ ਸਹੇ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਜੀ-ਭਿਆਣਾ ਉਹ ਦੌੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਖ਼ਤਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਵਿਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਹਰਾ ਘਾਹ ਚੁਗਣ ਵਿਚ ਰੁਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ੍ਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਜੰਗ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਜਜ਼ਬਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ 'ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜਤਨ'। ਇਸ ਜਜ਼ਬੇ ਨੇ ਪਿਆਰ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਹਮਦਰਦੀ ਆਦਿਕ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਹੁਣ ਤਕ ਅਸੀ ਸਰੀਰਕ ਦੁੱਖ-ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਾਂ; ਹੁਣ ਲਵੋ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾਂ ਨੂੰ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ

ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਕਸ਼ਟ ਭੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਦੁੱਖ; ਸਗੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁੱਖ ਵਧੀਕ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰਕ ਰੋਗ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਕਾਰਾ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁੱਖ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਹਾਲਤ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਮਾਨਸਿਕ ਕਲੇਸ਼ ਭੀ ਭਲਾਈ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। 'ਸਰੀਰਕ ਦੁੱਖ' ਦੁੱਖ ਸਹਾਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕੌਮ ਤੇ ਦੇਸ ਵਾਸਤੇ ਵਧੀਕ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਰੋਗ ਤੋਂ ਦਵਾਈਆਂ ਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਬਣੇ; ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਨੇ ਕੌਮਾਂ ਤੇ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿੱਤਾ। 'ਮਾਨਸਿਕ ਦੁੱਖ' ਦੁੱਖ ਸਹਾਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਭੀ ਲਾਭ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਉੱਚਾ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜ ਜਾਂ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਰੋਗ ਦਾ ਮੂਲ-ਕਾਰਨ ਖ਼ੁਦਗਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਸਮਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ੀ ਕੋਈ ਭੈੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ ਹਨ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ; ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਹੁਟੀ, ਬੱਚਿਆਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ, ਗੁਆਂਢੀਆਂ, ਕੌਮ, ਦੇਸ ਤੇ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜੀਵੇ। 'ਇਨਸਾਨੀਅਤ' ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਜੀਵੇ, ਨਿਰਾ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਜੀਵਿਆਂ ਤਾਂ ਮੁੜ ਪਸ਼ੂ-ਪੁਣੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਪਰ 'ਇਨਸਾਨੀ' ਜੀਵਨ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਭੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ, ਬਿਨਾ ਕਸ਼ਟ ਸਹਾਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਕਦਰ ਭੀ ਤਦੋਂ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ, ਖ਼ਿਆਲ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਾਹਿੱਤ, ਹੁਨਰ, ਰਾਗ ਹਰੇਕ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਮੰਗੀ ਹੈ; ਇਨਸਾਨੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੀ ਕੰਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ

ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੯੨੫ ਤਕ ਚਾਰ ਸਾਲ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਹਿਰ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ-ਮੰਤਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਮਾਲਕੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਂਝੇ ਕੌਮੀ ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਜੁ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਕੁੰਡਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਕੋਈ ਆਪ-ਹੁਦਰੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ । ਪਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਪੰਥਕ ਪਰਬੰਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੌਮ ਵਿਚ ਜਥੇਬੰਦੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਕੌਮ ਵਿਚ ਕੌਮੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧਾਈ ਜਾਣ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਨੇ ਮਦਦ ਭੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਪਰਦੇਸੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਚੰਗੀ ਲਗ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਗ਼ੁਲਾਮ ਕੌਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੀ ਜਾਗ ਆ ਜਾਏ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਏ ? 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ਼' ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵੇਲੇ ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਇੱਥੇ ਉਹ ਉਹ ਭਾਣੇ ਵਰਤਾਏ ਗਏ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਹਿੱਲ ਗਈ ਤੇ ਕਈ ਅਮਰੀਕਾ-ਨਿਵਾਸੀ ਭੀ ਆਪਣੀ ਅਖੀਂ ਵੇਖਣ ਲਈ ਇਤਨੇ ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰ ਚੱਲ ਕੇ ਆਏ।

ਪਰ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਈ ਹਥਿਆਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੰਨ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਰਾਇਆ, ਤਾਂ ਵਲੈਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੁਲੱਖਣੀ ਮਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਕ ਕਿਤਾਬ 'ਮਦਰ ਇੰਡੀਆ' ਛਪ ਕੇ ਬੜੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਭਿਅਤਾ ਵਾਲੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕ ਗਈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਕੋਝੇ ਦੂਸ਼ਨ ਲਾਏ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਲੋਕ ਬੀਬੇ-ਰਾਣੇ ਤੇ ਨ੍ਹਾਤੇ-ਧੋਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਹਿਰ' ਦੇ ਵੇਲੇ ਭੀ ਵਲੈਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਹ ਉਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਏ

ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਲਹੂ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਭੀ ਬਾਹਰ ਬਾਹਰ ਹੀ ਵਿਕੀ। ਇਹ ਕੁਝ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿ ਬਾਹਰਲੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਏ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਸਿਰ ਚੁਕ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨੀਵੇਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਗਾਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਦੁਖ ਸਹਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ।

ਮੈਂ ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਸਾਰੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਸਮੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੀਤ ਸਕੱਤਰ ਸਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਵਾਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਈ ਸੁਆਦਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਚੇਤੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼' ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਜਿਤ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਇਕ ਅਜੀਬ ਐਲਾਨ ਨਿਕਲਿਆ, ਜੋ ਕਈ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਦੇ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਅਨੋਖਾ ਸਰਕਾਰੀ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਐਲਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇਤਨੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੀ ਘਰੀਂ ਪਾ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਚਲੋ ! ਦੂਸ਼ਨ ਭੀ ਅਜਿਹਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਤੋਂ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਭੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਲੁੱਚੇ ਭੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਨਾਲੇ, ਜੇ ਦਾਅ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਿਮ ਫ਼ਸਾਦ ਭੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪਾਸ ਇਕ ਡਾਕਾ ਪਿਆ। ਡਾਕਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਕਾਲੀ ਪੱਗ ਤੇ ਕਿਰਪਾਨ ਛੱਡ ਗਏ। ਤੁਰਤ ਸਰਕਾਰੀ ਰਪੋਟ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪ ਗਈ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਡਾਕਾ ਮਾਰ ਗਏ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਃ ਬਃ ਸਃ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਚੁਸਤ ਸੇਵਕ ਸਨ, ਅਜਿਹਾ ਬੇ-ਥਵ੍ਹਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਭਲਾ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿਣ ਦੇਂਦੇ ? ਉਹ ਭੀ ਝੱਟ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਜਾ ਅਪੜੇ, ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ-ਕਰਾਈ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਮੂੰਹ-ਭੰਨਵਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਗੋਧੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਇਕ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮੇਲੇ ਤੋਂ ਮੁੜਦਿਆਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕੋਲ ਦੋ ਬੰਦੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜ ਪਏ, ਇਕ ਨੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦਾਤ੍ਰੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਤੁਰਤ ਸਰਕਾਰੀ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਅਕਾਲੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਕਿਰਪਾਨ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਃ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇੱਥੇ ਭੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਝੂਠ ਦੀ ਕਲੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੀਓਨੇ।

ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਨਿਰਾ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਾੜਤਾਂ ਨਹੀਂ

ਘੜਦਾ। ਜਿਸ ਜਿਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਤੇ ਭਰਮ-ਭਾ ਹਿਲਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਹਨਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਉੱਤੇ ਉਤਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੇਸ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਤਣੇ ਪੈਣ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖੋ, ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਭੀ ਕਈ ਕੋਝੇ ਅਣਹੋਏ ਦੂਸ਼ਨ ਲਾ ਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਯਹੂਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜੰਮੇ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਰਤੀਂਦਾ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਬੜੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੋਈ, ਹਰ ਗੱਲੇ ਵਿਖਾਵਾ ਤੇ ਪਖੰਡ, ਨਿਰਾ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਹੀ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਤੇ ਅੰਸ ਭੀ ਨਾ ਦਿੱਸੇ। ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਤੇ ਅਸਮਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮਝ ਰਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਕਿਤੇ ਖ਼ਿਆਲ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਭੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਨਿਘਰੀ ਹੋਈ ਦਸ਼ਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਿਲ ਹਿੱਲ ਗਿਆ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਤਰਸ-ਯੋਗ ਸੀ; ਜਹਾਲਤ ਹੀ ਜਹਾਲਤ, ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਹਨੇਰਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਜਹਾਲਤ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਹ ਲੋਕ ਉਠਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਧਰਮ-ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਖਿਆਂ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਉ, ਸੁੱਖਣਾ ਸੁਖੋ, ਬੱਸ ਇਹੀ ਧਰਮ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਬਰਕਤਿ ਨਾਲ ਅਗਾਂਹ ਚੱਲ ਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਮਿਲੈਗਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅਨ-ਪੜ੍ਹ ਅੰਞਾਣ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਠੱਗੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਞਾਣ-ਪੁਣੇ ਦਾ ਅਯੋਗ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਲੁਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਲਕ ਨੂੰ ਖ਼ਲਕਤਿ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਹਜ਼ਰਤ ਨੇ ਇਸ ਅਧਰਮੀ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ-ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਰਾਖਿਆਂ ਦਾ ਪਾਜ ਉੱਘੜੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਰਮ-ਭਾ ਘਟੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਅਸਹਿ ਸੀ। ਅਜਬ ਖੇਡ ਬਣੀ। 'ਧਰਮ' ਦੇ ਰਾਖੇ ਸੱਚੇ ਧਰਮੀ ਦੇ ਜਾਨੀ ਵੈਰੀ ਬਣ ਗਏ। ਹਜ਼ਰਤ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਚਾਲਾਂ ਚਲਦੇ ਰਹੇ, ਜਦੋਂ ਮੌਕਾ ਬਣਿਆ, ਖੁੰਝਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ

ਹੈ, ਇਹ ਲੋਕ ਇਕ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਆਏ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਓ ਨੇ। ਆ ਕੇ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਨੂੰ ਆਖਣ ਲਗੇ ਕਿ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਤੁਸੀ ਕੀ ਹੁਕਮ ਦੇਂਦੇ ਹੋ ? ਇਹ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਪਾਸ ਕਿਉਂ ਆਏ ਸਨ ? ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖੋਟ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਚੋਟ ਮਾਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਆਪਣੇ ਤਰਸ-ਭਰੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਔਰਤ ਉੱਤੇ ਦਇਆ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਨਗੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਾਵਾਂਗੇ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਭਚਾਰ ਦੀ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਸ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇਣਗੇ, ਤਾਂ ਆਖਾਂਗੇ—ਵੇਖੋ ਕਿਤਨਾ ਨਿਰਦਈ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਅਬਲਾ ਉੱਤੇ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖੋ। ਇੱਥੇ ਭੀ ਉਹੀ ਕਹਾਣੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਆਖਿਆ :

ਵਿਦਯਾ-ਵਿਨਯ-ਸੰਪੰਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੇ ਗਵਿ ਹਸਤਿਨਿ।
ਸ਼ੁਨਿ ਚੈਵ ਸ਼੍ਵਪਾਕੇ ਚ, ਪੰਡਿਤਾਹ ਸਮ-ਦਰਸ਼ਿਨਹ।

ਭਾਵ : ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ, ਗਾਂ ਵਿਚ, ਹਾਥੀ ਵਿਚ, ਕੁੱਤੇ ਵਿਚ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ੂਦਰ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਹੀ ਜੋਤਿ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਇਕ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਭਰਮ-ਭਾ ਉੱਤੇ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਜੰਮੇ ਹੋਏ ਅਖਵਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਮੱਸਿਆ ਸੰਗਰਾਂਦ ਤੇ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੌਜਾਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਹੱਥੋਂ ਜਾਣ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭੀ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਦੇ। ਪਰ, ਜਿਸ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪਰਮ ਉੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਫਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਦਲੇ ਜਾਂਦੇ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੀ ਸਾਂਝ ਪਾ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਅੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਗੁੱਝੇ ਵਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਉਸ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਦੇ ਗੁਣ ਭੀ ਗਾਏ ਗਏ, ਪਰ ਇਹ ਭੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਗੋਪੀਆਂ

ਨਾਲ ਨਾਚ-ਕਲੋਲ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਧਰਮ ਵਲੋਂ ਗਿਲਾਨੀ ਹਟਾਣ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਕਲੋਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁੱਝਾ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੀ ਗੋਕਲ ਵਰਗੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਵੱਸੋਂ ਹੋ ਭੀ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ, ਬੱਚੇ ਤੇ ਬਿਰਧ ਔਰਤਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਜੁਆਨ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ? ਪਰ ਚੋਟ ਚਲਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਠੀਕ ਮੰਨੀ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਏਗਾ; ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਦਾ ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਡ ਜਾਏਗਾ, ਜਾਂ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨਿਰਤਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁੱਝ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਹੋਕਾ ਉਹ ਦੇਣ ਆਇਆ ਸੀ ਉਹ ਵਿਸਰ ਜਾਏਗਾ।

ਆਖ਼ਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਕੁਨਾਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲੁਕਾ ਤਾਂ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਜੋ ਸਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਿੱਤ-ਚੇਤਾ ਭੀ ਨਾ ਰਿਹਾ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ 'ਰਾਮ-ਰਾਜ' ਦੇ ਅਜੇ ਤਕ ਗੁਣ ਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੰਬੂਕ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕਦੇ ਭੀ ਜਾਤਿ-ਅਭਿਮਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਲੱਭਾ, ਉਹਨਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਲਤਾੜਨ ਵਿਚ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਪਰ ਭੀਲਣੀ ਤੋਂ ਬੇਰ ਖਾਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਭੀ ਨੀਵਿਆਂ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਨ ਆਏ ਸਨ। ਜਾਤਿ-ਅਭਿਮਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਭੀ ਸਾਹਮਣੇ ਕੌਣ ਅੜੇ ? ਲੁਕਵੇਂ ਵਾਰ ਹੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਉਹ ਵਾਰ ਇਸ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਦੀ ਭੀ ਸੋਭਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦਾਗ਼ ਤਾਂ ਨਾ ਲਗਾ ਸਕੇ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭੀ ਆਦਰਸ਼ ਗੁੰਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਰਾਵਨ-ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਚਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਵਾਰ ਕਿਹੜੇ ਸਨ ? ਸੁਗ੍ਰੀਵ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਬਾਲੀ ਨੂੰ ਲੁਕ ਕੇ ਤੀਰ ਮਾਰਨਾ, ਇਕ (ਰਾਕਸ਼) ਜ਼ਨਾਨੀ 'ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹੋਇਆਂ ਭੀ ਕਿ ਸੀਤਾ ਜੀ ਪੂਰਨ ਪਤਿਬ੍ਰਤਾ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ—ਇਹ ਐਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ ਕਿ ਘਾੜਤ ਘੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਆਸ ਸੀ ਜੁ ਇਹ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਉੱਤਰ ਰਾਮ-ਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਲਵ ਤੇ ਕੁਸ਼ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਦੂਸ਼ਣ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਉੱਤੇ ਲਵਾ ਭੀ

ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀ ਮਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਲੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਗੁੱਝੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਹ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਨੀਵਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਪੂਰਨੇ ? ਉਹ ਮੁੜ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਹੇਠ ਲੁਕ ਗਏ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭੀ ਨੀਵਿਆਂ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਆਖਿਆ :

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ।
ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ।
ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ।੪।੩।

—ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੫

ਸੋ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਭੀ ਜਾਤਿ-ਅਭਿਮਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਹੀ ਪੀੜ। ਮੁੜ ਉਹੀ ਸੱਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ :

ਜਾਤਿ ਕਾ ਗਰਬੁ ਨ ਕਰਿ ਮੂਰਖ ਗਵਾਰਾ......।੧।
ਬ੍ਰਹਮੁ ਬਿੰਦ ਤੇ ਸਭ ਓਪਤਿ ਹੋਈ।੨।੧। *—ਭੈਰਉ ਮ: ੩, ਪੰਨਾ ੧੧੨੮*

ਏਕੈ ਨੈਨ ਏਕੈ ਕਾਨ, ਏਕੈ ਦੇਹ ਏਕੈ ਬਾਨਿ,
ਖ਼ਾਕ ਬਾਦ ਆਤਸ਼ ਔ ਆਬ ਕੋ ਰਲਾਉ ਹੈ। *—ਪਾ: ੧੦*

ਸੰਨ ੧੪੬੯ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੭੦੮ ਤਕ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਸੌ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਇਹੀ ਗੁੰਜਾਰ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀ ਰਹੀ। ਸਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਹ ਗੱਦੀਆਂ ਹਿੱਲ ਗਈਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਵਿਚਾਰੇ ਸ਼ੂਦਰ ਨੱਕ ਰਗੜਦੇ ਤੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਲਾ ਇਹਨਾਂ ਗੱਦੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕਿਵੇਂ ਚੁਪ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ ? ਅਕਬਰ ਪਾਸ ਅਪੜੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸ਼ੰਕਰ-ਵਰਨ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੜਕਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ, ਚੰਦੂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰੇ ਤੇ ਠੰਢ ਦੇ ਸੋਮੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਕਹਿ ਤਸੀਹੇ ਦਿਵਾਏ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੰਦੀਖ਼ਾਨੇ ਪੁਆਇਆ, ਬਾਲਾ-ਗੁਰੂ ਉੱਤੇ ਮਖ਼ੌਲ ਉਡਾਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਚੋਰਾਂ ਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਅੱਡਾ ਆਖ ਆਖ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰੇ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਾਇਆ। ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਜਦੋਂ

ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ, ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਮੁਕਾਣ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਟਾਇਆ। ਗੱਲ ਕੀ, ਇਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਗੇਂਦ ਨੂੰ ਜਿਤਨੇ ਵਧੀਕ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਭੁੰਵੇ ਪਟਕਾਈਏ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਵਧੀਕ ਉੱਚਾ ਇਹ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖੀ ਇਹਨਾਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੀ। ਸਗੋਂ ਸੂਰਮੇ ਮਰਦਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਦਲੇਰ ਹੋ ਕੇ ਆਖਿਆ :

ਗਰੀਬਾ ਉਪਰਿ ਜਿ ਖਿੰਜੈ ਦਾੜੀ।
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮਿ ਸਾ ਅਗਨਿ ਮਹਿ ਸਾੜੀ।੧।੧੬੭।

—ਗਉੜੀ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੧੯੯

ਜਬੈ ਬਾਣ ਲਾਗੈ। ਤਬੈ ਰੋਸੁ ਜਾਗੈ। *—ਪਾ: ੧੦*

ਤਲਵਾਰਾਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਾਲੀ ਚੋਟ ਕਾਰਗਰ ਨ ਹੋਈ। ਗੁੱਝੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਜਾਪੀ। ਉਹ ਚੋਟ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਵੱਜੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰ-ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਕਰਤਾਰ ਜਾਣੇ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਇਤਿਹਾਸ ਆਖਦਾ ਹੈ—ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਨੇਊ ਪਾਇਆ, ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਸਰਾਧ ਕਰਾਇਆ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਆਖਦਾ ਹੈ :

ਦਇਆ ਕਪਾਹ, ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ, ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ।
ਏਹੁ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ, ਹਈ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ।੧।੧੫।

—ਵਾਰ ਆਸਾ, ਸਲੋਕੁ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੧

ਨਾਨਕ ਅਗੈ ਸੋ ਮਿਲੈ ਜਿ ਖਟੇ ਘਾਲੇ ਦੇਇ।੧।੧੭।

—ਵਾਰ ਆਸਾ, ਸਲੋਕੁ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੪੭੨

ਇਤਿਹਾਸ ਆਖਦਾ ਹੈ—ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੁਰਿਆਈ ਤੇਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹੇਗੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਆਖਿਆ ਕਿ ਕਸ਼ਟ ਬੜੇ ਆਉਣਗੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਵਰ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਚਮਕਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਤ ਭੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਕੇਸ਼ੋਦਾਸ, ਤੇ ਕੇਸ਼ੋਦਾਸ ਨੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤਿ ਸਮਾਣ 'ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਕਿਰਿਆ' ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਇਹ ਕੀ ਹਨ ? ਇਹ ਹਨ ਗੁੱਝੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਉਸ ਗੁਰੂ ਉੱਤੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਜਾਤਿ-ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਪੁਟਣ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ਾਸ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਕੀ ਇਹਨਾਂ ਚੋਟਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਠੀਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਏ ਕਿ ਕੋਈ ਧਿਰ ਲਿਖ ਕੇ ਰੱਖ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ ? ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪੁਸਤਕ *ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ* ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੋ ਮੇਰਾ ਮਜ਼ਮੂਨ 'ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਿਆਈ।' ਕੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਸਿਦਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੋਹਤ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ? ਕੀ ਇਹ ਪ੍ਰੋਹਤ-ਪੁਣਾ ਠੀਕ ਮੰਨ ਕੇ ਅਸੀ ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ? ਕੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ 'ਕਿਰਿਆ' ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਗਏ ਸਨ ? ਇਹ ਇਕ ਲੰਮਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੜ੍ਹੋ ਮੇਰਾ *ਸੱਦ ਸਟੀਕ*। ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਸੋਚੋ ਕਿ ਕੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ 'ਕਿਰਿਆ' ਦੀ ਆਗਿਆ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੇਠ-ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ :

ਦੀਵਾ ਮੇਰਾ ਏਕੁ ਨਾਮੁ, ਦੁਖੁ ਵਿਚਿ ਪਾਇਆ ਤੇਲੁ।
ਉਨਿ ਚਾਨਣਿ ਓਹੁ ਸੋਖਿਆ, ਚੂਕਾ ਜਮ ਸਿਉ ਮੇਲੁ।੧।

... ...

ਪਿੰਡੁ ਪਤਲਿ ਮੇਰੀ ਕੇਸਉ, ਕਿਰਿਆ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾਰੁ।
ਐਥੈ ਓਥੈ ਆਗੈ ਪਾਛੈ, ਏਹੁ ਮੇਰਾ ਆਧਾਰੁ।੨।੩੨।

—ਆਸਾ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੩੫੮

ਅਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦੂ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਚੁੱਭੀ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲੇ। ਕੀ ਇਹ ਆਤਮਘਾਤ ਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ?

ਇਤਿਹਾਸ ਆਖਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ' ਹੈ, ਇੱਥੇ ਸਤਜੁਗ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਜੱਗ ਕੀਤਾ ਸੀ, ੬੮ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਜਲ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਕੋੜ੍ਹੀ ਦਾ ਕੋੜ੍ਹ ਦੂਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਇੱਥੇ ਸਰੋਵਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਦਕੇ ਜਾਈਏ ਇਸ ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ। ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਇਹ ਥਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸੀ, ਇੱਥੇ ੬੮ ਹਿੰਦੂ-

ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਆਇਆ ਸੀ, ਤਾਹੀਏਂ ਉਹ ਕੋੜ੍ਹੀ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਥਾਂ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਲੱਭ ਪਿਆ। ਬੱਸ, ਕੀ ਇਹੀ ਹੈ ਸਾਡੀ ਸ਼ਰਧਾ ਇਸ ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਉੱਤੇ ਕਿ:

ਧੰਨੁ ਸੁ ਦੇਸੁ ਜਹਾ ਤੂੰ ਵਸਿਆ,
ਮੇਰੇ ਸਜਣ ਮੀਤ ਮੁਰਾਰੇ ਜੀਉ ।੨। *—ਮਾਝ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੯੬*

ਜਿਥੈ ਜਾਇ ਬਹੈ ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ,
ਸੋ ਥਾਨੁ ਸੁਹਾਵਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ। *—ਆਸਾ ਮ: ੪ ਛੰਤ, ਪੰਨਾ ੪੫੦*

ਅਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੇਵੀ ਪੂਜੀ ਸੀ। ਕੀ ਇਹ ਮੰਨ ਲਈਏ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ? ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਸੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਕਿ:

'ਜਾਗਤ ਜੋਤਿ ਜਪੈ ਨਿਸਿ ਬਾਸਰੁ,
ਏਕ ਬਿਨਾ ਮਨਿ ਨੈਕ ਨ ਆਨੈ। *—ਪਾ: ੧੦*

ਹੋਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇਕ ਦੋ 'ਵਿਦਵਾਨ' ਤੇ 'ਨਿਰਪਖ' ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਿਖ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਕੀ ਇਹ ਭੀ ਠੀਕ ਹੀ ਮੰਨ ਲਈਏ? ਦੋਖੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ੋਸ਼ੇ ਛੱਡਣੇ ਹੀ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੁੱਝੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਛੁਰੀ ਚਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖ 'ਵਿਦਵਾਨਾਂ' ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ, ਜੋ ਇਹ ਆਖ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਨਿਰਪੱਖ' ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਉਂ ਕੋਈ ਝੂਠੀ ਗੱਲ ਲਿਖਣੀ ਸੀ।

ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਮੈਂ ਅਜ ਦੇ ਸਮੇ ਦੀਆਂ ਪੰਥ-ਬੀਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਲ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਝਾਤੀ ਪੁਆ ਕੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਅਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨ-ਮਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਨੀ ਭਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ। ਹਾਂ, ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧਤਾ ਪਰਤੱਖ ਦਿੱਸਦੀ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੀ ਪਰਮ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ; ਤੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸੰਭਲ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਪਏਗੀ।

ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਸਿਰ-ਲੇਖ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਛੋੜਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਉਪਰਲੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰ ਉਸੇ ਦੀ ਹੀ ਤਿਆਰੀ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਪਰ-ਲਿਖੀਆਂ ਅਨਹੋਣੀਆਂ, ਅਸੰਭਵ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਵਿਰੁਧ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਇਕ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਬੈਨਰਜੀ ਨੇ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਿਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਪੁਸਤਕ *ਐਵੋਲਿਊਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾ* ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਰਾਦ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ਕੀਰ ਬਗ਼ਦਾਦ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ (ਗੁਰੂ) ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਇਸ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਧਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉਚੇਚੇ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਬਗ਼ਦਾਦ ਗਏ ਸਨ।

ਕਿਉਂ ਜੀ, ਵੇਖ ਲਿਆ ਜੇ ? ਇਹ ਭੀ ਇਕ 'ਨਿਰਪੱਖ' 'ਖੋਜੀ' ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਹੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇਸ ਤੋਂ 'ਸੱਚ' ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਜਣ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ! ਇਕ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਖੋਜ! ਬੜੀ ਹ਼ੀ ਅਸਚਰਜ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ! ਦੂਜੇ, ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਦੀਨ-ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਮਾਲਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਉੱਤੇ ਕਾਰੀ ਚੋਟ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਖੀਦਾ ਹੈ, 'ਵੈਰੀ ਬਾਤ ਕਰੇ ਅਨਹੋਣੀ'।

ਦੋਖੀਆਂ ਤਾਂ ਭਲਾ ਜਦੋਂ ਭੀ ਦਾਅ ਲੱਗੇ ਕਦੇ ਘਟ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰਨੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਦੰਦ ਜੁੜ ਗਏ ਇਕ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਨੇ ਉਥੋਂ ਉਸ ਲਿਖਤ ਦਾ ਫ਼ੋਟੋ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਲਿਖਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲੱਭੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਮੁਰਾਦ ਸੀ। ਇਸ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨੇ ਬੜੇ ਫ਼ਖ਼ਰ, ਮਾਣ ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਹ 'ਵਿਦਵਤਾ ਭਰੀ ਖੋਜ' ਸੁਣਾਈ। ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਸੁਣਾਣ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਜਣ ਇਕ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਖੂਹ ਦੇ ਡੱਡੂ

ਵਾਂਗ ਤੰਗ-ਦਿਲ ਜਾਹਲ ਮਨੁੱਖ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਗੁੱਝੇ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਤੀਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ 'ਫ਼ਰਾਖ਼-ਦਿਲ ਵਿਦਵਾਨ' ਉੱਤੇ ਪੈ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ!

ਆਓ, ਹੁਣ ਇਸ ਗੁਰੂ-ਪੁਣੇ ਵਾਲੀ 'ਖੋਜ' ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰੀਏ। ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਸੀ ਕਈ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਪ੍ਰੋਹਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਗੁਰੂ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਹਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਮੇ ਸਮੇ ਆ ਕੇ ਕਾਰ-ਭੇਟ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਰਸਮ ਜਿਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਬਣਿਆ, ਮੇਰੇ ਦੋਵੇਂ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਭੀ ਅਜੇ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਸਨ, ਸਾਡੇ ਘਰ ਭੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰੋਹਤ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਾਡਾ ਗੁਰੂ ਭੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀ ਤਿੰਨੇ ਭਰਾ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ, ਪ੍ਰੋਹਤ ਜੀ ਤਾਂ ਆਪੇ ਹੀ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾ ਗਏ, ਪਰ 'ਗੁਰੂ' ਜੀ ਅਜੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਆ ਹੀ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਅਰਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ! ਤੁਸਾਂ ਹੁਣ ਖੇਚਲ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰਨੀ, ਅਸਾਨੂੰ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਲੱਭ ਪਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ 'ਰਸਮੀ ਗੁਰੂ' ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਅਸਾਂ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਕੋਈ 'ਰਸਮੀ ਗੁਰੂ' ਧਾਰਨ ਦੀ ਹੀ ਮਰਯਾਦਾ ਚਲਾਈ ਹੈ। ਜੋ ਮਰਯਾਦਾ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖ-ਕੌਮ ਵਾਸਤੇ ਚਲਾਈ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ 'ਗੁਰੂ' ਮੁਰਾਦ ਬਾਰੇ ਵਰਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਹੈ:

'ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ। ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੇਰੀ ਆਉ।
ਇਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ। ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ।੨੦।

—ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੧੨

ਪਹਿਲਾ ਮਰਣੁ ਕਬੂਲਿ, ਜੀਵਣ ਕੀ ਛਡਿ ਆਸ।
ਹੋਹੁ ਸਭਨਾ ਕੀ ਰੇਣੁਕਾ, ਤਉ ਆਉ ਹਮਾਰੈ ਪਾਸਿ।੧।੨੩।

—ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਮ: ੫, ਸਲੋਕੁ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੧੧੦੨

ਗੁਰ ਕੈ ਗ੍ਰਿਹਿ ਸੇਵਕੁ ਜੋ ਰਹੈ। ਗੁਰ ਕੀ ਆਗਿਆ ਮਨ ਮਹਿ ਸਹੈ।...
ਮਨੁ ਬੇਚੈ ਸਤਿਗੁਰ ਕੈ ਪਾਸਿ। ਤਿਸੁ ਸੇਵਕ ਕੇ ਕਾਰਜ ਰਾਸਿ।੨।੧੮।

—ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੨੮੬

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਛੱਡ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਚਤਰਾਈ ਸਿਆਣਪ ਛੱਡ ਕੇ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰਨਾ ਹੈ:

ਜੋ ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ, ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ। *—ਆਸਾ ਫਰੀਦ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੪੮੮*

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਇਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਮੁਰਦਾ ਹੋਇ ਮੁਰੀਦੁ, ਨ ਗੱਲੀਂ ਹੋਵਣਾ।੧੮। (੩)

ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਫ਼ਕੀਰ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਸੇ ਹੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਚਲਾਈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਰਾਹ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜੇ ਮੁਰਾਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਉਮਰ ਹੋਵੇਗੀ? ਕੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ੭ ਸਾਲ ਤੋਂ ਭੀ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗੀ? ੭ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਾਂਧੇ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ! ਨਿਰੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਲੇਖੇ ਹੀ ਨਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਉ, ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਲੇਖਾ ਭੀ ਪੜ੍ਹਾਉ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਵੇ। ਕੀ ਇਸ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਭੀ ਇਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮੁਰਾਦ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀ ਸੀ? ੯ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਸਮੀ ਜਨੇਊ ਪਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੀ ਇਸ ਵਕਤ ਤਕ ਮੁਰਾਦ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ? ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੋਕ ਸੱਤ ਆਸਮਾਨ ਤੇ ਸੱਤ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਮੰਨਦੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਪਾਤਾਲਾ ਪਾਤਾਲ, ਲਖ ਆਗਾਸਾ ਆਗਾਸ' ਆਖੇ ਹਨ। ਕੀ ਇਹ ਲੰਮੀ ਨਿਗਾਹ ਭੀ ਮੁਰਾਦ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀ ਸੀ? ਪਰ ਮੁਰਾਦ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਣ ਦੀ ਆਪ ਕਿਉਂ ਦਲੇਰੀ ਨਾ ਕੀਤੀ? ਬਗ਼ਦਾਦ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮੁਰਾਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਆਖ ਗਿਆ ਕਿ ਸੱਤ ਜ਼ਿਮੀ ਅਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਹਨ; ਪਰ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੱਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਅੱਗੇ ਸੁਣਾਨ ਦੀ ਭੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਬਗ਼ਦਾਦ-ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਜਿਹੇ ਹੋ

ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਅਚੰਭਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ। ਕਿਆ ਅਜਬ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੈ! ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੁਰਾਦ ਕਿਤੇ ਉੱਚਾ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਭੀ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਫੂਕ ਮਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖੋ: ਰਾਸਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ, ਸਰਾਧਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਮਰਦ ਦਾ ਸਾਵਾਂ ਦਰਜਾ, ਮੁਰਦੇ ਦੱਬਣ ਬਾਰੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ, ਸ਼ਰਹ ਦੇ ਥਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤਿ-ਸਾਲਾਹ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਸੂਤਕ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਚੌਕੇ ਦੇ ਭਰਮ—ਕੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਮੁਰਾਦ ਨੇ ਹੀ ਸਿਖਾਏ ਸਨ ? ਪਰ ਮੁਰਾਦ ਨੇ ਕਿਤੇ ਆਪ ਤਾਂ ਪਰਦੇ ਦੀ ਰਸਮ ਦੇ ਉਲਟ ਅਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਉਠਾਈ, ਮੁਰਦੇ ਦੱਬਣ ਬਾਰੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਵਾਬ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸ਼ਰਹ ਦੇ ਉਲਟ ਭੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਿਆ। ਕੀ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਰਾਹਬਰ ਦਾ ਨਾਂ ਜਾਣਦਾ ਭੀ ਹੈ ? ਇਹ ਚੰਗਾ ਰਾਹਬਰ ਸੀ ਜੋ ਆਪ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਇਕ ਛੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਾਅਬੇ ਵਲ ਪੈਰ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬ ਦਾ ਘਰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਭੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਮੁਰਾਦ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀ ਸੀ ? ਪਰ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਆਪ ਕਦੇ ਮੱਕੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਪਰਚਾਰਨ ਦੀ ਕਿਉਂ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ ? ਕੀ ਅਜਿਹੇ ਦਲੇਰ ਬੰਦੇ ਭੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਰਾਹਬਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਕੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਵਰਗੇ ਨਿਰਭੈ ਜੋਧੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਰਾਹਬਰ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਉਸ ਦੇ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ?

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਰਹ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ ਦੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਹਰਾਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਮਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਇਕ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦੀ ਬਰਕਤਿ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੀਰਤਨ ਰਾਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੜੇ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰਾਗ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੇ ਮੁਰਾਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੀ, ਤਾਂ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਤੀ ਵਿਚ ਇਹ

ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਭੀ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਚਲਾਈ। ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹੜੇ ਬਗ਼ਦਾਦ-ਨਿਵਾਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਏਧਰ ਆਏ, ਉਹ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਤਨੇ ਤਕੜੇ ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਮੀ ਸ਼ਰਹ ਦੇ ਉਲਟ ਇਕ ਹਰਾਮ ਚੀਜ਼ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਖ਼ਿਆਲ ਦੇ ਉਲਟ ਲੱਖਾਂ ਅਸਮਾਨਾਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਰਪੋਟ ਉਹਨਾਂ ਪੀਰ ਦਸਤਗੀਰ ਪਾਸ ਜਾ ਕੀਤੀ। ਪੀਰ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਐਸੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸੰਗ-ਸਾਰ ਕਰੋ, ਪੱਥਰ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਉ। ਮੁਰਾਦ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਬਗ਼ਦਾਦ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਦੂਰ-ਦੁਰੇਡਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਸਿੱਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਚਲਾ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭੀ ਨਾ ਸੁਣੀ, ਸਾਰੇ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਭੀ ਉਸ ਦਾ ਹਮ-ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਤੇ, ਇਸ ਵਕਤ ਤਕ ਮੁਰਾਦ ਦੀ ਉਮਰ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਸੀ ? ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਖ਼ਿਆਲ ਤਾਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਗਟ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਭਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਜਨੇਊ ਦੀ ਰਸਮ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੀ ਸੀ। ਜੇ ਮੁਰਾਦ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ (ਸੰਨ ੧੪੭੬ ਵਿਚ) ਜੇ ਮੁਰਾਦ ਦੀ ਉਮਰ ਚਾਲੀ ਕੁ ਸਾਲ ਮਿਥ ਲਈਏ, ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਸੰਨ ੧੫੧੯-੨੦ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਗ਼ਦਾਦ ਗਏ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਕਿਤਨੀ ਬਣੀ ? ਚੁਰਾਸੀ ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ। ਮੁਰਾਦ ੮੪ ਸਾਲ ਤਕ ਭੀ ਸਾਰੇ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦਾ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕਿਆ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਸ ਤੋਂ ਭੀ ਵਧੀਕ ਅਨ-ਹੋਣੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਇਤਨੇ ਦੂਰ ਦੇਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਚਲਾਏ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਉਸੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਪਰ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਦਲੇਰੀ

ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਤਨੇ ਕੀਮਤੀ ਤੇ ਸ਼ੇਰ-ਮਰਦ ਮੁਰੀਦ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਣ ਲਈ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਉੱਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਫ਼ਤਵਾ ਜਾਰੀ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਕ-ਅੱਧ ਮੀਲ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਲੁਕਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸਦਕੇ! ਮੁਰਸ਼ਿਦ-ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਐਸੇ ਹੀ ਹੋਣ, ਜੋ ਆਪ ਤਾਂ ਜਾਨ ਲੁਕਾਈ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਆਖਣ—ਚੜ੍ਹ ਜਾ ਬੱਚਾ ਸੂਲੀ 'ਤੇ, ਰਾਮ ਭਲੀ ਕਰੇਗਾ।

ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਭੀ ਵਿਚਾਰਨ-ਜੋਗ ਹੈ। ਬਗ਼ਦਾਦ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮੁਰਾਦ ਤਲਵੰਡੀ ਆ ਕੇ ਛੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲਕ (ਗੁਰੂ) ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਕਿਸ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ? ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਤਲਵੰਡੀ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਛੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਤਾਂ ਅਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਮੁਰਾਦ ਨੇ ਭੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਗੁਜ਼ਾਰੇ-ਜੋਗੀ ਸਿੱਖ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਾਲ ਦੋ ਸਾਲ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋ ਹੀ ਗਏ ਹੋਣਗੇ। ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਰਗਾ ਮੁਰੀਦ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ, ਅਜਬ ਅਨਹੋਣੀ ਗੱਲ ਕਿ ਇਤਨਾ ਚਿਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਭੀ ਗੁਪਤ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਕੀ ਇਹ ਬਗ਼ਦਾਦ ਤੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੱਲੇ ਛੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਲਕ (ਗੁਰੂ) ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਰੀਦ ਬਣਾਣ ਆਇਆ ਸੀ? ਇਸ ਨੂੰ ਅਕਾਸ਼-ਬਾਣੀ ਹੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਚਲਾਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਤਾਂ ਅਜੇ ਤਕ ਨਾਂ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ।

ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੱਜਣ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੁਰਾਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਛੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ। ਉਹ ਤਦੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ (ਗੁਰੂ) ਨਾਨਕ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿਆਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਭੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੁਰਾਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੈਰ ਆਦਿਕ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੇ (ਗੁਰੂ) ਨਾਨਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਰਸ਼ਿਦ ਧਾਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਚਾਨਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਤਦੋਂ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹਨੇਰਾ ਹੋਵੇ। ਦਿਨ ਡੁਬਣ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਟੂ ਜਗਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਜਲੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਨਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀਵਿਆਂ ਲੈਂਪਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਾਇਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ ਜਾਂ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਸੇ ਰਾਹੀ-ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਰਾਹ ਪੁਛਣ-ਪੁਛਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਹੋਂ ਖੁੰਝ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸਿੱਧੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਰਸਤਾ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਸਫ਼ਰ ਹੈ, ਇਕ ਬਿਖੜਾ ਪੈਂਡਾ ਹੈ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਈ ਭੁਲ-ਭੁਲੱਈਆਂ, ਕਈ ਪਗ-ਡੰਡੀਆਂ ਹਨ, ਕਈ ਹਨੇਰੀਆਂ ਖੱਡਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡਿੱਗਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਮੁਰਾਦ ਨੇ ਹੀ ਆ ਕੇ (ਗੁਰੂ) ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਤਦੋਂ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿਆਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਕੀ (ਗੁਰੂ) ਨਾਨਕ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ ? ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ੨੮ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦੂਰ ਕੀਤਾ। ਨੀਵਿਆਂ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਵਿੱਥ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵਿੱਥ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਾਬਾ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੂਰ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਇਹ ਗ਼ਲਤ ਰਸਤਾ ਸੀ, ਹਨੇਰੀ ਖੱਡ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ੬੨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤਕ ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ ਹਰਿਦੁਆਰ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇਸੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਹੀ ਰਸਤਾ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਚਲਾਈ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਇਹ ਭੀ ਔਝੜ ਸੀ, ਇਹ ਭੀ ਹਨੇਰੀ ਖੱਡ ਸੀ। ਇਸ ਔਝੜ ਵਿਚੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੱਢਿਆ। ਕੀ (ਗੁਰੂ) ਨਾਨਕ ਭੀ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਔਝੜ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਰਾਦ ਨੇ ਆ ਕੇ ਬਚਾਇਆ ? ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਤਾਂ ੭ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰੌਸ਼ਨ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਕੋਈ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵੈਰੀ ਭੀ ਅਜੇ ਤਕ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਗਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨੇਊ-ਧਾਰੀ ਸਨ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਸਨ, ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਨੇ ਆ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹੇ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਜਿੱਥੇ ਅਗੇ ਹੀ ਸੂਰਜ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਮੁਰਾਦ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹੜਾ ਹੋਰ ਚਾਨਣ ਦੇਣਾ ਸੀ ?

ਆਦਿ ਬੀੜ
ਅਤੇ
ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ

ਮਾਸਟਰ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕ *ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕਚੀ ਹੈ ਬਾਣੀ* ਵਿਚ (ਜੋ ਕਿ ਪੰਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਭਸੌੜ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਛਪੀ ਹੋਈ ਹੈ) ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਚੰਦੂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਉੱਦਮ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਾਖੀ ਭੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਪੰਚਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਕੇ 'ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ' (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਹਿਬ) ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ (ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ) ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ* ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਦੱਸ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਸਾਖੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਾਈ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਲੇਖਕ ਜੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਬਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਈਆਂ ਅਤੇ ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ ਬਾਰੇ ਭੀ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: "ਉਕਤ ਪੈਕਟ ਜਹਾਂਗੀਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀਏ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਮਾ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਨਿਰੋਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਗਤਾਂ, ਭੱਟਾਂ ਅਤੇ ਡੂਮਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਾ ਕੇ 'ਸਤਿਗੁਰੂ

ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕਚੀ ਹੈ ਬਾਣੀ' ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਸਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮਿਲ-ਗੋਭਾ ਬਾਣੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।"

ਪੰਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਸੇਵਕ ਜੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਅਪੀਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਪੂਰਨ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ-ਖੋਜੀ ਸੱਜਣ ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਗੇ।" ਪਰ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਕੁਝ ਕੁ ਖਰ੍ਹਵਾ-ਪਨ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੪੯ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—"ਇਹ ਠੀਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਲਚੀ ਡੂਮ (ਰਬਾਬੀਆਂ) ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਨਿੰਦਿਆ ਦਾ ਫਲ ਕੁਸ਼ਟ ਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ ਹੋਊ।...... ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਕਤ ਦੋਵੇਂ ਮਰਾਸੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਕੇਵਲ ਲਾਲਚ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਲਈ ਸੀ।......'ਟਕਾ ਕਰਮੰ ਟਕਾ ਧਰਮੰ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਸੀ।"

ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਲੇਖਕ ਸੱਜਣ 'ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ' ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਇਉਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ—"ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਠੇ ਪਉੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ-ਨਾਮਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੁਆਫ਼ੀ-ਨਾਮਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਪਰਾਧ ਬਖ਼ਸ਼ਾਇਆ ਸੀ। ਸੋ ਇਹ ਰਚਨਾ ਬਾਣੀ ਦੀ ਤੁਲਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ। ਇਹ ਇਕ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਰੀਕਾਰਡ ਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਹਾਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅੰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਹਿਣਾ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।"

ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ' ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਦਰਜ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਆਦਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸਰਦਾਰ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਭੀ ਸਾਫ਼ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਖਰ੍ਹਵੇ ਬੋਲ ਭੀ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜ ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਲੀ 'ਆਦਿ ਬੀੜ' ਨੂੰ ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਦੀ ਬੀੜ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੀ ਸਰਦਾਰ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੱਡੀ-ਚੋਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਯਤ ਉੱਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰੀਏ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਲਗਨ ਵਿਚ ਸਮਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਂ, ਸਾਡੀ ਇਹ ਰਾਇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਤਨੀ ਭਾਰੀ ਕੀਤੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਉਕਾਈ ਖਾਂਦੇ ਗਏ।

ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਈ ਪੁਰਾਤਨ ਹੱਥ-ਲਿਖੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਭੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਬੋਹਤ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਤ) ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਬੋਹਤ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ੨੬ ਵਰਕਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਇਕੋ ਹੱਥ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਸਾਖ ਭਰੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਫ਼ਾਲਤੂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਰਜ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੱਜ-ਵਜਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਲੁਕ-ਲੁਕਾ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ। ਜੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ, ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਈਏ ਤੇ ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ, ਬੋਹਤ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੱਥ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਜੀ. ਬੀ. ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਤਾ ਲੁਕਾ ਨਾ ਰੱਖਦੇ। ਖੋਜੀ ਕੀ ਤੇ ਲੁਕਾ ਕੀ ? ਖੋਜੀ ਭੀ ਉਹ ਜੋ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਖ਼ੌਲ ਭੀ ਉਡਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਮਾਂਗਟ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਤ) ਦੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਅਸੀ ਸਾਬਤ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਾਂ[੧] ਕਿ ਇਹ ਬੀੜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਸ ਬੀੜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਿਲਾਵਟ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ

---

੧. ਇਸ ਲੇਖ ਲਈ ਵੇਖੋ ਮੇਰੀ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ *ਆਦਿ ਬੀੜ ਬਾਰੇ*।

ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਦੀ ਬੀੜ ਤੋਂ ਬੋਹਤ ਪਿੰਡ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ, ਸੰਮਤ ੧੬੬੨ ਵਿਚ, ਅਜੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਨ। ਬੋਹਤ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਭੀ ਇੱਕੋ ਹੱਥ ਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਗਵਾਹੀ ਇਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਤੇ ਚੰਦੂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕਰ ਕੇ 'ਆਦਿ ਬੀੜ' ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਿਲਾਵਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਸਾਰੀ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ, ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਈਏ ਤੇ ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ—ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ ਸਵਾਲ 'ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੇ ਆਦਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ। ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਭਰੋਸੇ-ਜੋਗ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀ ਸੁਣੀ ਤੇ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਰ ਬਾਣੀਆਂ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਰੌਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੂ. ਪੀ. ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰਚਾਰ ਆਖ਼ਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਰਸੀਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਭੀ ਗੁਰਮਤਿ ਉੱਤੇ ਦੋ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੇ—'ਵਾਰਾਂ' ਅਤੇ 'ਕਬਿਤ'। 'ਵਾਰਾਂ' ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ, 'ਕਬਿਤ' ਬ੍ਰਿਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਾਏ ਹਨ, ਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ਅਸੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ੨੬ਵੀਂ ਵਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੇਖੋਗੇ ਕਿ ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ :

(੧) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੨

ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਆਦੇਸੁ ਹੈ, ਓਹੁ ਵੇਖੈ ਓਨਾ ਨਦਰਿ ਨ ਆਇਆ।

ਜਪੁ ਜੀ, ਪਉੜੀ ਨੰ: ੩੦

ਓਹੁ ਵੇਖੈ ਓਨਾ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵੈ ਬਹੁਤਾ ਏਹੁ ਵਿਡਾਣੁ।

(੨) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੩

ਅੰਬਰੁ ਧਰਤਿ ਵਿਛੋੜਿਅਨੁ, ਕੁਦਰਤਿ ਕਰਿ ਕਰਤਾਰੁ ਕਹਾਇਆ।
ਧਰਤੀ ਅੰਦਰਿ ਪਾਣੀਐ, ਵਿਣੁ ਥੰਮਾ ਆਗਾਸੁ ਰਹਾਇਆ।
ਇੰਧਣ ਅੰਦਰਿ ਅਗਿ ਧਰਿ, ਅਹਿਨਿਸਿ ਸੂਰਜੁ ਚੰਦੁ ਉਪਾਇਆ।

ਮਲਾਰ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: ੧, ਪਉੜੀ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨੭੯

ਆਪੀਨੈ੍ ਆਪੁ ਸਾਜਿ, ਆਪੁ ਪਛਾਣਿਆ।
ਅੰਬਰੁ ਧਰਤਿ ਵਿਛੋੜਿ, ਚੰਦੋਆ ਤਾਣਿਆ।
ਵਿਣੁ ਥੰਮ੍ਾ ਗਗਨੁ ਰਹਾਇ, ਸਬਦੁ ਨੀਸਾਣਿਆ।
ਸੂਰਜੁ ਚੰਦੁ ਉਪਾਇ, ਜੋਤਿ ਸਮਾਣਿਆ।
ਕੀਏ ਰਾਤਿ ਦਿਨੰਤ, ਚੋਜ ਵਿਡਾਣਿਆ।

(੩) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੫

ਓਅੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰੁ ਕਰਿ, ਲਖ ਦਰੀਆਉ ਨ ਕੀਮਤਿ ਪਾਈ।.....
ਕੇਵਡੁ ਵਡਾ ਆਖੀਐ, ਕਵਣੁ ਥਾਉਂ ਕਿਸੁ ਪੁਛਾਂ ਜਾਈ।
ਅਪੜਿ ਕੋਇ ਨ ਹੰਘਈ, ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਆਖਣੁ ਆਖਿ ਸੁਣਾਈ।

ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ: ੧ ਪੰਨਾ ੧੪

ਭੀ ਤੇਰੀ ਕੀਮਤਿ ਨਾ ਪਵੈ, ਹਉ ਕੇਵਡੁ ਆਖਾ ਨਾਉ।੧।
ਸਾਚਾ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਨਿਜ ਥਾਇ।
ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਆਖਣੁ ਆਖਣਾ, ਜੇ ਭਾਵੈ ਕਰੇ ਤਮਾਇ।੧। ਰਹਾਉ।

(੪) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੭

ਕਲਿਜੁਗਿ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ, ਵਰਤੈ ਧਰਮੁ ਨਿਆਉ ਸੁਖਾਲਾ।

ਬਾਰਾਮਾਹਾ ਮਾਝ ਮ: ੫, ਪੰਨਾ ੧੩੪

ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ ਕਰਮਾ ਸੰਦੜਾ ਖੇਤੁ।੭।

(੫) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੮

ਸਤਿਜੁਗਿ ਸਤੁ, ਤ੍ਰੇਤੇ ਜਗੀ, ਦੁਆਪਰਿ ਪੂਜਾ ਬਾਹਲੀ ਘਾਲਾ।
ਕਲਿਜੁਗਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਉ ਲੈ, ਪਾਰਿ ਪਵੈ ਭਵਜਲ ਭਰਨਾਲਾ।

ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੩੪੬

ਸਤਜੁਗਿ ਸਤੁ, ਤੇਤਾ ਜਗੀ, ਦੁਆਪਰਿ ਪੂਜਾਚਾਰ।
ਤੀਨੌ ਜੁਗ ਤੀਨੌ ਦਿੜੇ, ਕਲਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਆਧਾਰ।੧।

ਨੋਟ: ਇੱਥੇ ਇਹ ਭੀ ਵੇਖ ਲਵੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਭੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

(੬) (ੳ) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੯

ਜਿਨਾ ਭਉ ਤਿਨ ਨਾਹਿ ਭਉ ਮੁਚੁ ਭਉ ਅਗੈ ਨਿਭਵਿਆਹਾ।

ਸਲੋਕ ਮ: ੨, ਪੰਨਾ ੭੮੮

ਜਿਨਾ ਭਉ ਤਿਨ ਨਾਹਿ ਭਉ, ਮੁਚੁ ਭਉ ਨਿਭਵਿਆਹ।

(ਅ) **ਧਰਿ ਤਾਰਾਜੂ ਤੋਲੀਐ, ਹਉਲਾ ਭਾਰਾ ਤੋਲੁ ਤੁਲਾਹਾ।**

ਮ: ੧, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ,ਪੰਨਾ ੪੭੦

ਧਰਿ ਤਾਰਾਜੂ ਤੋਲੀਐ, ਨਿਵੈ ਸੁ ਗਉਰਾ ਹੋਇ।੧।੧੪।

(੭) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੧੦

ਕਾਰਣੁ ਕਰਤੇ ਵਸਿ ਹੈ, ਵਿਰਲੇ ਦਾ ਓਹੁ ਕਰੈ ਕਰਾਇਆ।

ਮ: ੨, ਪੰਨਾ ੧੪੮

ਕਾਰਣੁ ਕਰਤੇ ਵਸਿ ਹੈ, ਜਿਨਿ ਕਲ ਰਖੀ ਧਾਰਿ।੨।੨੩।

(੮) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੧੩

ਗੁਰੁ ਦਰੀਆਉ ਅਮਾਉ ਹੈ, ਲਖ ਦਰੀਆਉ ਸਮਾਉ ਕਰੰਦਾ।......
ਸਾਇਰ ਸਣੁ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥੁ ਮੀਨੁ ਤਰੰਦਾ।

ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੩੨੮-੨੯

ਗੁਰ ਉਪਦੇਸਿ ਜਵਾਹਰ ਮਾਣਕ, ਸੇਵੇ ਸਿਖੁ ਸੁ ਖੋਜਿ ਲਹੈ।੧।.......
ਗੁਰੁ ਦਰੀਆਉ ਸਦਾ ਜਲੁ ਨਿਰਮਲੁ, ਮਿਲਿਆ ਦੁਰਮਤਿ ਮੈਲੁ ਹਰੈ।.....੨।

ਅਸਾਂ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਵਾਰ ਨੰ: ੨੬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਤੁਸੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗਹੁ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੋਗੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦੀ ਜਾਏਗੀ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ 'ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ' ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰ ਨੰ: ੨੪। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ੨੫ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪੰਚਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਭੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਗੁਰ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ :

੧ ਤੋਂ ੪ ਤਕ	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ
੫ ਤੋਂ ੮ ਤਕ	ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
੯ ਤੋਂ ੧੩ ਤਕ	ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
੧੪ ਤੋਂ ੧੭ ਤਕ	ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
੧੮ ਤੋਂ ੨੧ ਤਕ	ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
੨੧ ਤੇ ੨੨	ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
੨੩	ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ
੨੪	ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
੨੫	'ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਗੁਰ-ਸਬਦੁ ਹੈ'।

ਹੁਣ ਅਸੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਸਤੇ 'ਵਾਰ ਨੰ: ੨੪' ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ 'ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ' ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਰਖਦੇ ਹਨ :

(੧) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੨, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ :

ਨਿਹਚਲ ਨੀਉ ਧਰਾਈਓਨੁ, ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਸਚਖੰਡ ਸਮੇਉ।

ਪਉੜੀ ਨੰ: ੧, ਬਲਵੰਡ, ਪੰਨਾ ੯੬੬

ਨਾਨਕਿ ਰਾਜੁ ਚਲਾਇਆ, ਸਚੁ ਕੋਟੁ ਸਤਾਣੀ ਨੀਵ ਦੈ।

(੨) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੩, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ :

ਇਕ ਛਤੁ ਰਾਜੁ ਕਮਾਵਦਾ, ਦੁਸਮਨ ਦੂਤ ਨ ਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਾਬਾ।

ਪਉੜੀ ਨੰ: ੧, ਬਲਵੰਡ

ਨਾਨਕਿ ਰਾਜੁ ਚਲਾਇਆ......

(੩) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੨, ੩, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ :

ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਦੇਉ।—੨
ਜ਼ਾਹਰ ਪੀਰੁ ਜਗਤੁ-ਗੁਰ ਬਾਬਾ।—੩

ਬਲਵੰਡ ਪਉੜੀ ਨੰ: ੧ ਵਿਚ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮਣਾ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ :

ਨਾਉ ਕਰਤਾ ਕਾਦਰੁ ਕਰੈ, ਕਿਉ ਬੋਲੁ ਹੋਵੈ ਜੋਖੀਵਦੈ।—੧

(੪) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੬, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ :

ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ ਜੋਤਿ ਵਿਚਿ,
ਗੁਰਮਤਿ ਸੁਖੁ, ਦੁਰਮਤਿ ਦੁਖੁ ਦਹਣਾ।

ਪਉੜੀ ਨੰ: ੪, ਸੱਤਾ, ਪੰਨਾ ੯੬੭

ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ ਜੋਤਿ ਮਾਹਿ, ਆਪੁ ਆਪੈ ਸੇਤੀ ਮਿਕਿਓਨੁ।

(੫) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੭, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ :

ਪੁਤੁ ਸਪੁਤੁ ਬਬਾਣੇ ਲਹਿਣਾ।

ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ

ਬਲਵੰਡ, ਪਉੜੀ ਨੰ: ੨

ਪੁਤ੍ਰੀ ਕਉਲੁ ਨ ਪਾਲਿਓ, ਕਰਿ ਪੀਰਹੁ ਕੰਨ੍ ਮੁਰਟੀਐ।

(੬) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੧੦, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ :

ਪੋਤਾ ਪਰਵਾਣੀਕ ਨਵੇਲਾ।

ਪਉੜੀ ਨੰ: ੬, ਸੱਤਾ, ਪੰਨਾ ੯੬੮

ਪਿਯੂ ਦਾਦੇ ਜੇਵਿਹਾ, ਪੋਤਾ ਪਰਵਾਣੁ।

(੭) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਬਤ:

ਪਉੜੀ ਨੰ: ੧੨, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ:

ਸੋ ਟਿਕਾ ਸੋ ਬੈਹਣਾ ਸੋਈ ਸਚਾ ਹੁਕਮੁ ਚਲਾਇਆ।

ਪਉੜੀ ਨੰ: ੬, ਸੱਤਾ, ਪੰਨਾ ੯੬੮

ਸੋ ਟਿਕਾ ਸੋ ਬੈਹਣਾ, ਸੋਈ ਦੀਬਾਣੁ।

(੮) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੧੫, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ:

ਪਿਉ ਦਾਦੇ ਜੇਵੇਹਿਆ, ਪੜਦਾਦੇ ਪਰਵਾਣੁ ਪੜੋਤਾ।

ਪਉੜੀ ਨੰ: ੬, ਸੱਤਾ, ਪੰਨਾ ੯੬੮

ਪਿਯੂ ਦਾਦੇ ਜੇਵਿਹਾ, ਪੋਤਾ ਪਰਵਾਣੁ।

(੯) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੧੯, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ:

ਤਖਤੁ ਬਖਤੁ ਲੈ ਮਲਿਆ, ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਵਾਪਾਰੁ ਸਪੱਤਾ।

ਪਉੜੀ ਨੰ: ੮, ਸੱਤਾ, ਪੰਨਾ ੯੬੮

ਤਖਤਿ ਬੈਠਾ ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ......

(੧੦) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੨੦, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ:

ਲੰਗਰੁ ਚਲੈ ਸਬਦ ਗੁਰ, ਪੂਰੇ ਪੂਰੀ ਬਣੀ ਬਣੱਤਾ।

ਪਉੜੀ ਨੰ: ੨, ਬਲਵੰਡ, ਪੰਨਾ ੯੬੭

ਲੰਗਰੁ ਚਲੈ ਗੁਰ ਸਬਦਿ, ਹਰਿ ਤੋਟਿ ਨ ਆਵੀ ਖਟੀਐ।

(੧੧) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੨੦, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ:

ਗੁਰਮੁਖਿ ਛਤਰੁ ਨਿਰੰਜਨੀ, ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮ ਪਦ ਮੱਤਾ।

ਪਉੜੀ ਨੰ: ੨, ਬਲਵੰਡ, ਪੰਨਾ ੯੬੬

ਝੁਲੈ ਸੁ ਛਤੁ ਨਿਰੰਜਨੀ, ਮਲਿ ਤਖਤੁ ਬੈਠਾ ਗੁਰ ਹਟੀਐ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਇਹ ਦੂਸ਼ਣ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਮ 'ਲਹਿਣਾ' ਲਿਖ ਕੇ ਮਨ-ਮਤਿ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਵੇਖੋ ਪੰਨਾ ਨੰ: ੧੫੧—'ਨੋਟ—ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ

ਨੂੰ ਲਹਿਣਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ ਅਤੀ ਗ਼ਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬੇ ਲਹਿਣੇ ਨੂੰ ਗੁਰਤਾ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਿਰਾਸੀ ਗੁਰਮਤਿ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਫ਼ ਸਨ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਰਾਧ ਹੈ।'

ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸੀ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸੇ 'ਵਾਰ ਨੰ: ੨੪' ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

(ੳ) **ਬਾਬਾਣੈ ਘਰਿ ਚਾਨਣੁ ਲਹਿਣਾ।** *—ਪਉੜੀ ਨੰ: ੬*

(ਅ) **ਪੁਤ ਸੁਪੁਤੁ ਬਬਾਣੇ ਲਹਿਣਾ।** *—ਪਉੜੀ ਨੰ: ੭*

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਸ 'ਵਾਰ ਨੰ: ੨੪' ਅਤੇ 'ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਹੋਰ ਭੀ ਕਈ ਸਾਂਝਾਂ ਹਨ। ਅਸਾਂ ਇੱਥੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਵੰਨਗੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਆਪ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲੈਣਗੇ ਕਿ 'ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ' ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੀ।

ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਯਾਦ

ਸੰਨ ੧੯੩੬ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮਾਰਚ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ, ਕਣਕਾਂ ਪੱਕਣ ਤੇ ਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀਵਾਨ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਜੋ ਰੇਲ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਨੌਂ ਦਸ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ 'ਤੇ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸਵੇਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ੯ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੈਂ ਉਸ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜਾ ਅਪੜਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਇਕ ਟਾਂਗਾ ਭਾੜੇ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਵਾਟ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਸੀ, ਅਗਾਂਹ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਪਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਅਪੜਦਿਆਂ ਦੁਪਹਿਰ ਆ ਗਈ, ਸਵੇਰ ਦਾ ਸਤ-ਸੰਗ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪੁੱਛ-ਪੁਛਾ ਕੇ ਪਿੰਡੋਂ ਪਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਮੈਂ ਇਕ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਅਪੜਿਆ। ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਰਚਾਰਕ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਅਤੇ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਜਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੋ ਸੱਜਣ ਮੇਰੇ ਭੀ ਕੁਝ ਮਾੜੇ-ਮੋਟੇ ਵਾਕਫ਼ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਲੰਗਰ ਅਜੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਤੇ, ਇਹ ਸੱਜਣ ਸਮਾ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਪਾਂ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਮਜ਼ਮੂਨ 'ਤੇ ਸਨ। ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਘੋਲ ਮੁੱਕਿਆਂ ਅਜੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮਹੀਨਾ ਡੇਢ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਅਸਾਡੇ ਇਹ ਧਰਮ-ਪਰਚਾਰਕ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਘੋਲ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਸਾਲੇ ਲਾ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਜਸੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਦੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਈ, ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪੰਥਕ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਦੇਸ-ਆਗੂਆਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖੀ ਜਾਣਾ ਇਤਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਸੋ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਲ ਮੈਂ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਗਹੁ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕੋਈ ਸਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਵੇਹਲਾ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਇਧਰੋਂ ਆਪਣੇ ਕੰਨ ਬੰਦ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਵੋਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਲਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਟੋਏ ਪੁੱਟ ਪੁੱਟ ਕੇ ਉਲਟਾਣਾ, ਕਈ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਭੁਚਲਾ ਕੇ ਡੱਕ

ਰੱਖਣਾ ਕਿ ਵੋਟ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਅੱਪੜ ਹੀ ਨਾ ਸਕਣ, ਸ਼ਰਾਬ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਵਰਤਾਣਾ, ਵੋਟ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਣਾ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੈਂਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਹਾਰਨ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਜਾਪੇ ਤਾਂ ਵੋਟ ਦਾ ਮੁੱਲ ਭੀ ਵਧਦਾ ਜਾਣਾ, ਕਈ ਥਾਈਂ ਪੰਜ ਪੰਜ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਤਕ ਇਹ ਮੁੱਲ ਅੱਪੜ ਜਾਣਾ—ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਗੱਪਾਂ ਉਹ ਸੱਜਣ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਹ ਪਿੰਡ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਘੋਲ ਵੇਲੇ ਇਕ ਤਕੜਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਉਸ ਘੋਲ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਰਚਾਰਕ ਉਸ ਜਿੱਤੇ ਹੋਏ ਧੜੇ ਦੇ ਸੂਰਮੇ ਕਾਰ-ਕੁਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਆ ਫਸਿਆ, ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਣਾਨਾ ਹੀ ਗਿੱਝਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ ? ਪਰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲੋਂ ਅਜੇ ਉਹਨਾਂ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡ-ਬੀਤੀਆਂ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਵਧੀਕ ਖਿੱਚ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਪਰਚਾਰਕ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਰਹਿ ਕੇ ਧਰਮ-ਪਰਚਾਰ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਹੱਡ-ਬੀਤੀ ਸੁਣਾਂਦਾ ਜਦੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਵਰਤਾਣ ਦੀ 'ਸੇਵਾ' ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਨ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਘ ਕੁਝ ਰੁਕ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਧੀਮੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਆਖਣ ਲੱਗਾ—ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ! ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਭੀ ਹੱਥੀਂ ਵੰਡਣੀ ਪਈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਦਾਸ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, "ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ! ਤੇਰੇ ਰੰਗ! ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਤੇਰੀ ਸੁੰਦਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਸ ਚੰਦਰੀ ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਸ ਧੌਲੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮਿਹਰ ਕਰਦੋਂ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਰਨਾ ਨਾ ਪੈਂਦਾ।" ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਜੋਸ਼-ਭਰੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਦੁੱਖ-ਭਰਿਆ ਤਰਲਾ ਭੀ ਸੁਣਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸੱਟ ਜਿਹੀ ਵੱਜੀ। ਉੱਥੋਂ ਉਠ ਕੇ ਮੈਂ ਪਰੇਡੇ ਹੋ ਬੈਠਾ। ਚੁਬਾਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੁੱਠੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬੈਠਾ ਵੇਖਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਾਂ, ਅਜ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਭੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸੁਣਾਓ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ

ਬੀਤੀ ?" ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਕੁਝ ਨਾ ਪੁਛੋ, ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਜੀ ! ਸਾਡੇ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਲਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਰੀਆਂ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵੰਡੀ ਗਈ, ਲੋਕਾਂ ਕਟੋਰੇ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਪੀਤੀ। ਨਿਰੀ ਸ਼ਰਾਬ 'ਤੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਕਦ ਰੁਪਇਆ ਭੀ ਬੜਾ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੋਟ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣ ਦੇ ਦਿਨ ਮੁੱਕਣ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਗਏ, ਦਸ ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ ਇਕ ਇਕ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।" ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਅਨ-ਹੋਣੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਜਾਪੀ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ? ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—"ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਜੀ ! ਕਿਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵੱਸਦੇ ਹੋ ? ਆਖ਼ਰ ਪੁਲਸ ਵਾਲੇ ਭੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਵੋਟਰਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਨੋਟ ਵੰਡੀਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਇਕ ਇਕ ਨੋਟ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਸਭ ਜਿੰਦਰੇ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਦੀ ਹੈ।"

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤੇ ਅਨੋਖਾ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਉਦਾਸ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਾਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਲੋਕ ਅਗੇ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਬੜੇ ਮੇਹਣੇ ਮਾਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਸਾਡੇ ਪਰਚਾਰਕ ਵਿਚਾਰੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਕੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤਿਆ ! ਉਹੀ ਧਨੀ ਸਰਦਾਰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਰਚ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਕਰਾ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿਕ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਰਚਾਰ ਕਰਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅੱਜ ਆਪ ਹੀ ਦੋ ਚਾਰ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਇਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਮੁਫ਼ਤ ਵੰਡ ਰਹੇ ਹਨ ! ਅਸੀ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਬਦਨਾਮ ਸਾਂ, ਇਹ ਨਵੀਂ ਮਰੀ ਹੋਰ ਆ ਪਈ। ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ 'ਕਾਲਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀ ਇਕ ਦੀਵਾਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ੧੯੨੧ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਕੀਤਾ, ਰਾਗੀ ਤੇ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਸ਼ਹੀਦ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇ ਸਾਕੇ ਸੁਣਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਗੁਆਂਢ ਬੈਠੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹਿੰਦੂ ਸੱਜਣ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿਰ ਫੇਰ ਕੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਆਖਣ ਲਗੇ, "ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇਤਨੇ ਸੂਰਬੀਰ ਇਹ ਕਿੱਥੋਂ ਹੋਏ ? ਹਨ ਤਾਂ ਉਹੀ, ਜੋ ਰੋਜ਼ ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹੀਂ ਕੇਸੀਂ ਰੂੜੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦ-ਮਸਤ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕੋਈ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ

ਹੋਣਗੇ ?" ਢਾਡੀ ਜਥੇਦਾਰ ਪਾਸੋਂ ਚੋਣ-ਘੋਲ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ। ਕੀ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਅਸਾਡੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਸੁਣ-ਵੇਖ ਕੇ ਭੀ ਅਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢੀ ਸਾਨੂੰ ਫਿਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਨਾਮ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ ? ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਤਾਂ ਹਰ ਚੌਥੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਾਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿਣੀਆਂ ਹਨ, ਕੀ ਧਨੀ ਸਰਦਾਰ ਅਸਾਡੇ ਆਗੂ ਬਣਨ ਲਈ ਅਸਾਨੂੰ ਸਦਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖੁਆਰ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ ?......

ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ-ਬਿਠਾਇਆਂ ਹੀ ਅਸਾਡੇ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਪਰਸ਼ਾਦੇ ਆ ਗਏ। ਹੁਣ ਚੋਣ ਦੇ ਘੋਲ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੁੱਕ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਲੇ-ਨਿਵਾਸੀ ਜਥੇਦਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਹੀ ਰੋਟੀ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਅਚਨਚੇਤ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ—"ਸਰਦਾਰ ਜੀ! ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਾਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸੋਂ 'ਪਰਚਾਰ' ਸੁਣਨ ਦਾ ਤਾਂ ਕਦੇ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੋਭਾ ਬਹੁਤ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੀ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਸਿੱਖ ਤੁਹਾਡਾ ਵਖਿਆਨ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ?" ਮੇਰਾ ਇਹ ਸਵਾਲ ਭਾਵੇਂ ਬੜੇ ਅਦਬ-ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਥੇਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਗੁਸਤਾਖ਼ੀ-ਭਰਿਆ ਜਾਪਿਆ। ਘੂਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤੱਕਿਓ ਨੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ—"ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਲਿਆਕਤ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਅਗੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ, ਦੰਗੇ-ਫਸਾਦ ਆਦਿਕ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬਾਂ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਧੜੇ ਲਈ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਦੰਗੇ-ਫ਼ਸਾਦ ਖੜੇ ਕਰ-ਕਰਾ ਕੇ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀ ਕਿਸ 'ਧਾਰਮਿਕ ਆਚਰਨ' ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋ ? ਕੀ ਹੁਣ 'ਧਰਮ' ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?" ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਕੇ ਆਖਿਆ—"ਹੂੰ !" ਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਕਿ ਕਾਲਜ ਦੀ ਚਾਰ-ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨਿਰੇ ਮੁੰਡੇ ਪੜ੍ਹਾਣ ਵਾਲਾ ਅੱਲ੍ਹੜ ਮੈਂ ਕੀ ਜਾਣਾ ਰਾਜ-ਨੀਤੀ ਨੂੰ।

ਦੀਵਾਨ ਸਜਿਆ। ਉਚੇਚੀ ਬੇਨਤੀ ਕ ਕੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਕਤ ਲੈ ਲਿਆ, ਤੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਤਨੀ ਹੀ ਅਰਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਛੁੱਟੀ ਲਈ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ! ਅਸਾਡੇ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਆਗੂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਰਾਜ-ਨੀਤਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੋਟਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ-ਮਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਗੁਆਂਢੀ

ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇ ਬਣੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਤੁਆਂ ਹੁਣ ਭੁਲਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕਰਨੀ, ਇਸੇ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਖ ਹੋਵੇਗਾ। ਟਾਂਗੇ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਉਹ ਨੌਂ-ਦਸ ਮੀਲ ਪੈਂਡਾ ਮੈਨੂੰ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਕੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਤੇ, ਐਨ ਗੱਡੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ।.......

ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਬੜੀ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਮੇ ਸਮੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਵਟਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਤਲਬ ਸਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਭੀ ਠੀਕ ਹੈ, ਨੀਤੀ-ਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਤੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਚੇਤੇ ਭੀ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਰਖੇ ? ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧੰਧੇ ਹੀ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚੇਤੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਚੋਣ-ਘੋਲ ਨੂੰ ਲੰਘਿਆਂ ਅਜੇ ਛੇ ਕੁ ਸਾਲ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਅਸਾਡੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਅਸਾਡੇ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਸਾਡੇ 'ਆਗੂਆਂ' ਨੇ ਇਕ 'ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ' ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਪੰਥ ਦੇ ਇਕ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੋਂ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਦੀ ਖੇਚਲ ਪਰਵਾਨ ਕਰਾਈ, ਇਕ ਹੋਰ ਪੰਥ-ਪਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪਰਚਾਰਕ ਨੂੰ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਅੱਪੜਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਆਗੂਆਂ ਦਾ 'ਕਾਲਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੇਲੇ ਸਾਥੀ ਰਹਿ ਚੁਕਿਆ ਸਾਂ, (ਅਜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਗੂ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਸਨ)। ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਉੱਥੇ ਆਏ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। ਪਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲਿਆ, ਵਾਜੇ ਵੱਜੇ, ਗੋਲੇ ਚਲਾਏ ਗਏ, ਗਤਕੇ ਆਦਿਕ ਦੇ ਖੇਡ ਵਿਖਾਏ ਗਏ, ਚੰਗੀ ਰੌਣਕ ਹੋਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ 'ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ' ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਕ ਦੋ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਹ ਭੀ ਆਖਿਆ—"ਸਿੱਖੋ ! ਸ਼ਰਾਬ ਨਾ ਪੀਆ ਕਰੋ।" ਕੈਸਾ ਅਚਰਜ ਹਾਸੋ-ਹੀਣਾ ਤੇ ਬੇ-ਥਵ੍ਹਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ ! ਜਿਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਬੰਦੇ ਅਜ ਤੋਂ ਛੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਲਾਰੀਆਂ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੁਫ਼ਤ ਵੰਡਦੇ ਰਹੇ, ਉਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਭਲੇ ਲੋਕ ਅੱਜ ਉਸ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਵਰਜ ਰਹੇ ਹਨ ! ਜਿਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਤਾ-ਭਰ ਭੀ ਸਮਝ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਕ ਕੌਡੀ ਭੀ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦੇ। ਜਿਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਇਹ 'ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ' ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਰੇਲ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਉਥੋਂ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ-ਮਾਸਟਰ ਸਿੱਖ ਸੀ।

ਭਰੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀ ਆਖਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲਗਿਆਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਟਿਕਟ ਲਿਆ, ਉਸ ਸਟੇਸ਼ਨ-ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦਾ ਉਬਾਲ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੜੇ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੱਢਿਆ। ਕਹਿਣ ਲਗਾ—"ਕੀ ਅਸੀ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਦੀ ਕੌਮ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪਰਚਾਰਕ ਸੱਜਣ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਾਦਰੀ-ਭਰੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ? ਕੀ ਇਸ ਭਲੇ ਲੋਕ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਕਿ ਅਜੇ ਪੰਜ ਛੇ ਸਾਲ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਸਾਊ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਲਾਰੀਆਂ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਥੀਂ ਵੰਡਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ? ਅੱਜ ਸੌ ਚੂਹੇ ਖਾ ਕੇ ਇਹ ਬਿੱਲੀ ਹੱਜ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਈ ?"

ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਅਜੇ ਸ਼ਾਇਦ ਦਿਲ ਦਾ ਉਬਾਲ ਹੋਰ ਭੀ ਕੱਢਦਾ, ਪਰ ਗੱਡੀ ਆ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਨੀਵੇਂ-ਮੂੰਹ ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਬੁਲਾ ਕੇ ਗੱਡੀ ਆ ਚੜ੍ਹਿਆ।

ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹੋਰ ਲੰਘ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਆ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਲ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ-ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਰਾਬ-ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਤੋਂ ਕੌਮ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਲਈ ਤਕੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ, ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਕੀਤੇ, ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਣ ਲਏ ਕਿ ਅਸੀ ਕਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਆਂਗੇ। ਫਿਰ ਭੀ, ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਥਾਈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹੇ-ਦਿਲ ਵਰਤੀ-ਵਰਤਾਈ ਗਈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੁਪਿਆ ਭੀ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਬਿਠਾ ਕੇ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ ਸਿਆਣੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ 'ਜਥੇਬੰਦੀ' ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਗਏ। ਸਿੱਖ-ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਖ-ਵਖ ਘੋਲਾਂ ਵਿਚ ਕੌਮ ਦਾ ਰੁਪਿਆ ਬਰਬਾਦ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪੂਰੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।

ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਘੋਲ

ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਇਹ ਢੌਂਗ ਮਦਾਰੀ ਦੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਬੜੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਭਰਿਆ। ਅੰਞਾਣੇ ਬਾਲ ਰਲ ਕੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਡਿੱਗ ਪਏ ਤੇ ਦੂਜਾ ਧਿਰ ਲੱਭ ਲਏ, ਤਾਂ ਤੁਰਤ ਕਹਿ ਉੱਠਦਾ ਹੈ, 'ਲੱਭੀ ਚੀਜ਼ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ, ਨ ਧੇਲੇ ਦੀ ਨ ਪਾ ਦੀ'। ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਬਿਗਾਨੀ ਸ਼ੈ ਤ੍ਰੂਟੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਾਹ ਲੱਗਦਿਆਂ ਹਰੇਕ ਢੰਗ ਵਰਤ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ-ਪੁਰਬ 'ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਮੈਂ ਇਕ ਨਗਰ ਲੈੱਕਚਰ ਦੇਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਦਰਸ਼ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਕਹਿ ਗਏ ਹਨ:

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ, ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ।
ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ, ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ।
ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ, ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ।੪।੩।

—ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੫

ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰਖਦਿਆਂ ਸਾਡਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀ ਚੂਹੜੇ ਆਦਿਕ ਕਹਿ ਕੇ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਝੀਏ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਇਕ ਬਿਰਧ ਬਾਬਾ ਜੀ ਖਲੋ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗੇ ਕਿ "ਇਹ ਲੋਕ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗੰਦੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਦ ਤਾਈਂ ਇਹ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਾਚ ਨਾ ਸਿੱਖਣ, ਤਦ ਤਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਊ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੈਠਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ।" ਰੋਟੀਓਂ ਭੁੱਖਾ ਰੱਖ ਕੇ, ਕਪੜਿਓਂ ਨੰਗਾ ਰੱਖ ਕੇ, ਅਸੀ ਆਪ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਦਲਿੱਦਰ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਾਂ, ਪਰ ਵੇਖੋ, ਕਿਸ ਢੀਠਤਾ ਨਾਲ ਅਸੀ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਭੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਹੀ ਮੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਹ

ਗੱਲ ਭੁਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ :

'ਜਿਹਦੇ ਘਰ ਦਾਣੇ, ਉਹਦੇ ਕਮਲੇ ਭੀ ਸਿਆਣੇ।'

ਮਨੁੱਖ ਧਰਤੀ ਦੇ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਭੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਹੋਵੇ, ਹਰ ਥਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹੀ ਸੁਭਾਉ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆ ਨੱਪਿਆ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਿਚ ਸਦਾ ਇਹ ਆਖਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਜਾਹਲ ਹਨ, ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਾਂਭਣ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਢੌਂਗ ਕਦ ਤਕ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ 'ਵਾ ਵਗੇ ਤਾਂ ਚੂਹੇ ਦੀ ਖੁੱਡ ਵਿਚ ਭੀ ਜਾ ਅੱਪੜਦੀ ਹੈ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਹਵਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵਲੋਂ ਸਾਂਭੇ-ਸਿਤਰੇ ਇਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਭੀ ਆ ਗਈ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਦੇਸ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਲਾਂ-ਬੱਧੀ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਖ਼ਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਠ ਖੋਲ੍ਹਣੀ ਹੀ ਪਈ, ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇਣ ਦੇ ਬਚਨ ਉਹਨਾਂ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਨਵੀਂ ਰਾਜ-ਬਣਤਰ ਬਣੀ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦਿਵਾਈਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਪਰ ਉਹ ਲੋਕ ਨੀਤੀ-ਵੇੱਤਾ ਕਾਹਦੇ, ਜੋ ਕਾਬੂ ਆਈ ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ ਨੂੰ ਸੌਖੇ ਹੀ ਹੱਥੋਂ ਛੱਡ ਦੇਣ ? ਜ਼ਮਾਨਾ 'ਕਾਨੂੰਨ' ਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ 'ਕਾਨੂੰਨ' ਘੜੀਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਣ ਲਈ 'ਨਿਯਮਾਂ' ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਹੱਥੋਂ ਦੇਣਾ ਭੀ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਭੋਰਾ ਕੁ ਹੀ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਢੋਲ ਵਜਾਣਾ ਹੋਵੇ ਆਪਣੀ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਦਾ, ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ 'ਨਿਯਮਾਂ' ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸਭ ਕੁਝ ਮੋੜ ਲਈਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਈਦੀ ਹੈ।

ਸੋ, ਅਸਾਨੂੰ ਮਿਲੀ ਰਾਜ-ਬਣਤਰ ਦੀ 'ਨਿਯਮਾਵਲੀ' ਨੇ ਭੀ ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਖ਼ੁਆਰ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਤਕ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਉਹੀ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤੇ ਜਾਣਗੇ, ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿਕ ਦੇ ਦੌਰ ਚਲਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ, ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਕਹਿਣ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਹੇਗੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵੋਟਰ ਆਪਣੀ ਵੋਟ ਪੂਰੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ ਨੂੰ ਜਾਹਲ ਤੇ ਅਨ-ਪੜ੍ਹ ਦੱਸ ਕੇ ਇਹ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਜਾਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਰਲੇ ਵਿਰਲੇ ਹੀ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣ ਸਕਣ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਭੀ ਅਗਾਂਹ ਕਈ ਹੋਰ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪੋਲਿੰਗ-ਸਟੇਸ਼ਨ (ਜਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕ ਵੋਟਾਂ ਪਾਂਦੇ ਹਨ) ਇਤਨੀ ਇਤਨੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਿ ਜੇ ਵੋਟਰ ਤੁਰ ਕੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਿਚ ਤ੍ਰੀਹ ਤ੍ਰੀਹ ਮੀਲ ਪੈਂਡਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਜਾਏ। ਭਲਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਗ਼ਰਜ਼ ਪਈ

ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਇਤਨਾ ਜੱਫ਼ਰ ਜਾਲੇ, ਤੇ ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਹਿੰਮਤ ਪੈ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਲਾਗੀਆਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕੇ ? ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਸੋ, ਇਸ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਛਛੂੰਦਰ ਨੇ ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖੜੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਗੂ ਬਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧਨੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣ ਵੇਲੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਛਿੱਤਰ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਵੀ ਵਰਤਾਏ, ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੋਟਰਾਂ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਅਹਿਸਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ? ਲੇਖਾ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਤੇ, 'ਆਪਣਾ ਰਾਜ' ਹੁੰਦਿਆਂ ਭੀ ਗ਼ਰੀਬ ਨਿਖਸਮੇ ਹੀ ਟਿਕੇ ਰਹੇ।

ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਪੋਲਿੰਗ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਤੋਂ ਭੀ ਵਧੀਕ ਹਾਸੋ-ਹੀਣਾ ਇਕ ਹੋਰ ਢੰਗ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਵੋਟਾਂ ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਵੀਹ ਵੀਹ ਦਿਨ ਪੈਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਅੱਜ ਅਜਨਾਲੇ, ਭਲਕੇ ਲੋਪੋਕੇ, ਪਰਸੋਂ ਬਾਸਰ ਕੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਾਂਹ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰੇ ਚਲੋ। ਧਨੀ ਉਮੈਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਦਲਾਲ ਭੀ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਪੋਲਿੰਗ-ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ, ਨੋਟਾਂ ਦੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਥੈਲੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ। ਦਲਾਲਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਹਰੇਕ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਗਿਣਨੀਆਂ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਦੋ ਚਾਰ ਵੋਟਾਂ ਘੱਟ ਜਾਪਣ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਵਧ ਜਾਣਾ। ਵਾਹ ਵਾ ! ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਖੀਦਾ ਹੈ, 'ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ' ! ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ 'ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਚਾਬੀ' ਜੰਦਰੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਭ ਚਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ? ਜਦੋਂ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਰੋਜ਼ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਘਾਟੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਜੋੜਿਆ ਧਨ ਹੋਰ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਲਈ ਰੱਖੀਦਾ ਹੈ ? ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਭੀ ਜੋੜਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਚੋਰ-ਬਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਬਰਕਤਿ ਨਾਲ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੱਥ ਰੰਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੱਸੋ ਜੀ ! ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨਾ ਹੀ ਹੁਲਾਰੇ-ਦਾਇਕ ਹੋਵੇ, ਸਿਰਫ਼ ਇਹਨਾਂ ਉਪਰ-ਦੱਸੇ ਦੋ ਹੀ ਢੰਗਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਸ ਗ਼ਰੀਬ ਮਾਂ ਜਾਏ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਧਨੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਸਕੇ ? ਸਿੱਖ-ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇਬੰਦੀ ਵਿਚੋਂ ਛੁਡਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਧਨੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਹੋਰ ਭੀ ਕਈ ਤਮਾਸ਼ੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਨ-ਪੜ੍ਹ ਵੋਟਰ ਦੇ ਵਾਸਤੇ

ਪੋਲਿੰਗ-ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਉਮੈਦਵਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਅਗੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਚਰਖੜੀ ਦੀ ਇਕ ਲੱਤ ਵਧ ਕੇ ਦੂਜੇ ਖ਼ਾਨੇ ਤਕ ਅੱਪੜ ਜਾਏ ਤਾਂ ਵੋਟ ਨਕਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਪੋਲਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ ਭੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹਨ। ਸਭਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਮਾਣ ਦਾ ਵੱਤਰ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੁਝ ਉਪਰੋਂ ਭੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਚਰਖੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਵਧ ਹੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹਰੇਕ ਪੋਲਿੰਗ-ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਇਕੋ ਦਿਨ ਵੋਟਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਭੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚਣ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਿਤਨੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਭੁਗਤ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਹ ਢੰਗ ਭੀ ਉਪਰਲੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੪ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣ ਦਾ ਸਮਾ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਈ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇ ਦੀ ਥੁੜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੋਟ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ੧੯੩੬ ਵਾਲੀ ਚੋਣ ਸਮੇ ਮੈਂ ਭੀ ਗੋਲ-ਬਾਗ ਵੋਟ ਪਾਣ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਅੱਡੇ ਪੋਲਿੰਗ-ਕੈਂਪ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਮਾੜੇ-ਮੋਟੇ ਝਗੜੇ ਭੀ ਹੋ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਅਜਬ ਗੱਲ ਇਹ ਵੇਖੀ ਕਿ ਪੋਲਿੰਗ-ਅਫ਼ਸਰ ਬਹਾਨੇ ਪਾ ਪਾ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਤਨਾ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਖਲੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਉਸ ਪੋਲਿੰਗ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਮਿੰਟ ਖਲੋਣਾ ਪਿਆ। ਪੋਲਿੰਗ-ਅਫ਼ਸਰ ਬਾਹਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਝਗੜੇ ਮੁਕਾਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਕਈ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ।

ਇਹ ਬਿਲਾ-ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਾਮਯਾਬੀ ਵਾਲਾ ਭੀ ਅਜਬ ਸੁਆਦਲਾ ਢੌਂਗ ਹੈ। ਇਕ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ-ਛੇ ਉਮੈਦਵਾਰ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਧਨੀ ਮਨੁੱਖ ਭੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਰਸੂਖ਼ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਾਕਮਾਂ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਰਸਾਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਉਸ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭਲਾਈ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਧਨੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਵੋਟਾਂ ਪੈਣ ਤਕ ਗੱਲ ਅੱਪੜੀ, ਤਾਂ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਭੀ ਬਥੇਰੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣ ਦੀ ਭੀ ਬਹੁਤੀ ਆਸ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਰੀਕ-ਉਮੈਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਲੈਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਉਮੈਦਵਾਰ ਫਿਰ

ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ—ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਵੀਹ ਵੀਹ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਪੋਲਿੰਗ-ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਰਨਾ। ਇਹਨਾਂ ਲਾਰੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਵੋਟਰਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ ਰੁਪਿਆ ਕਿੱਥੋਂ ਆਵੇਗਾ ? ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਮਿਆਂ 'ਤੇ ਲੰਗਰ ਭੀ ਕੋਈ ਨਿਰੀ ਦਾਲ-ਰੋਟੀ ਵਾਲੇ ਲੰਗਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ। ਫਿਰ, ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਪਰਚੀਆਂ ਪੈਣੀਆਂ ਹਨ, ਬੁਰਦੋ-ਬੁਰਦੀ ਵੋਟ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਣਾ ਤੇ ਵਧਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਕਿੱਥੋਂ ਆਉਣਗੇ ? ਜ਼ੈਲਦਾਰਾਂ, ਸੁਫ਼ੈਦ-ਪੋਸ਼ਾਂ, ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੋਲਿੰਗ-ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਰਸੂਖ਼ ਭੀ ਅਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਏਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਸ ਧਨੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਭੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਫੋਕੀ ਟੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਭੀ ਬਣ ਜਾਏਗਾ। ਹੁਣ ਇਸ ਪਾਸੋਂ ਰਕਮ ਭੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਅਹਿਸਾਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨ। ਸੋ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਉਮੈਦਵਾਰ ਤਾਂ 'ਰਾਜ਼ੀਨਾਮਾ' ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਅੜਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਦਰਖ਼ਾਸਤ ਹੀ ਨਾ-ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਆਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਿਆਂ ਤੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਹਿਲਦੀ ਹੈ।

ਲਉ ! ਉਹ ਮਨੁੱਖ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚੋਂ ਸੌ ਪਿਛੇ ਵੀਹ ਪਰਚੀਆਂ ਦੀ ਭੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਿਲਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹੀ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਨੇ ਖਰਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਲਾ-ਮੁਕਾਬਲਾ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਭੀ ਪੈਸੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹੱਥ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਲੋਕ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਮੈਂਬਰ ਸਚ-ਮੁਚ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਭ ਨੂੰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਪਰਤੀਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰਖ ਤਾਂ ਤਦ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਠੱਗੀ ਕਰਕੇ ਭੀ ਪਰਚੀਆਂ ਪੈਣ ਤੋਂ ਸੁੱਕਾ ਇਹ ਉਮੈਦਵਾਰ ਭੀ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਏ। ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੀ ਪਰਚੀਆਂ ਪੈਣ ਤੇ ਜੋ ਵੋਟਰ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨਹੀਂ ਬਣਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੀ ਪਰਚੀਆਂ ਪਾਣ। ਜੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਭੀ ਨਾ ਲੈ ਸਕੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਾਹਦਾ ? ਪਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਢੌਂਗ ਹੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਸੁਣਾਈ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਥੋੜਾ ਪਰਬੰਧ ਹੈ !

ਹੁਣ ਦੇਸ ਤੋਂ ਬਿਦੇਸੀ ਸਾਇਆ ਉਠ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਸੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਏ

ਹਾਂ; ਜਨਤਾ ਰਾਜ-ਪਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਭੇਜੇਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪਰਤੀਤ ਹੈ। ਪਰ, ਕੀ ਚੋਣਾਂ ਵੇਲੇ ਹੁਣ ਭੀ ਇਹ ਉਪਰ-ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਢੌਂਗ ਟਿਕੇ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ ?

ਜੇ ਨੀਯਤ ਸਾਫ਼ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਗੱਲ ਸਿੱਧੀ ਸਾਫ਼ ਹੈ। ਇਹ ਆਖਣਾ ਕਿ ਪਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਨਿਰੀ ਹੁੱਜਤ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਾਡੀ 'ਅਜ਼ਾਦੀ' ਦੇ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ, ਜੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਬਣ ਸਕੇ, ਅਜ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਪਰਬੰਧ ਪੈਸੇ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉੱਦਮ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਨੀਯਤ ਨੇ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਹੀ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਲੱਭਣੇ ਹਨ, ਤਾਂ :

(੧) ਹਰੇਕ ਬਾਲਗ਼ ਇਸਤ੍ਰੀ ਮਰਦ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੋਵੇ, ਪੜ੍ਹੇ ਅਨਪੜ੍ਹੇ ਦਾ, ਗ਼ਰੀਬ ਅਮੀਰ ਦਾ, ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਏ।[੧]

(੨) ਵੋਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਰਿਸਤਾਂ ਬਣਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੋਟਰ ਦਾ ਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਕਿਸੇ ਵੋਟਰ ਦਾ ਨਾਂ, ਆਦਿਕ ਇੰਦਰਾਜ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(੩) ਉਮੈਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦਰਖ਼ਾਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਘਚਾਨੀਆਂ ਨਾ ਲਾਈਆਂ ਜਾਣ, ਸਗੋਂ ਦਰਖ਼ਾਸਤਾਂ ਪੁਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੇ; ਵੇਖਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਗ਼ਲਤ-ਬਿਆਨੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਤਾਂ ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਜਨਤਾ ਨੇ ਦੇਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਰਸੂਖ਼ ਦੀ ਠੱਗੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਥਾਂ ਹੀ ਨਾ ਰਹੇ।

(੪) ਬਿਲਾ-ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਾਮਯਾਬੀ ਸਹੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕੋ ਹੀ ਉਮੈਦਵਾਰ ਖੜਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵੋਟਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੀ ਪੈਣ ਤੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੀ। ਜੇ ਉਹ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਨਾ ਲੈ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਹਲਕੇ ਦੀ ਚੋਣ ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਹੋਵੇ।

(੫) ਪੋਲਿੰਗ-ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏ :

(ੳ) ਕਿਸੇ ਵੋਟਰ ਨੂੰ ਪਰਚੀ ਪਾਣ ਲਗਿਆਂ ੩ ਮੀਲ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਫ਼ਰ

---

੧. ਨਵੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਬੰਧ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।
੧-੩-੧੯੫੧

ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਏ।

(ਅ) ਕਿਸੇ ਪੋਲਿੰਗ-ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਇਤਨੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਨਾ ਆ ਜਾਣ ਕਿ ਵੇਲੇ-ਸਿਰ ਭੁਗਤ ਹੀ ਨਾ ਸਕਣ। ਕਿਸੇ ਵੋਟ ਦੇ ਭੁਗਤ ਨਾ ਸਕਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਹੋਵੇ।

(ੲ) ਪਰਚੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਦਿਨ ਹੀ ਪੈਣ। ਪੋਲਿੰਗ ਬੰਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸੰਦੂਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮੋਹਰਾਂ ਲਾ ਕੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਹਲਕੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਥਾਂ ਅਪੜਾਇਆ ਜਾਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਉਮੈਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਪਰਚੀਆਂ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸੇ ਰਾਤ ਰੇਡੀਓ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ।

(੭) ਪਰਚੀਆਂ ਪਾਣ ਵਾਸਤੇ, ਹਰੇਕ ਉਮੈਦਵਾਰ ਲਈ ਵਖ ਵਖ ਰੰਗ ਦਾ ਸੰਦੂਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਏ, ਵੋਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਮੈਦਵਾਰ ਦੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ; ਸੰਦੂਕ ਉੱਤੇ ਉਮੈਦਵਾਰ ਦਾ ਫ਼ੋਟੋ ਭੀ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਤਾਕਿ ਵੋਟਰ ਨੂੰ ਪਰਚੀਆਂ ਪਾਣ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਾ ਲੱਗੇ।

ਨੋਟ : ਮੇਰੇ ਕਈ ਮਿੱਤਰ ਸੱਜਣ ਮੇਰਾ ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਜਾਣ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਆ ਲੱਤ ਅੜਾਈ ਹੈ। ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਭੀ ਇਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਮੈਂ 'ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਯਾਦ' ਤੇ 'ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਘੋਲ' ਵਾਲੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਲੇਖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ। ਪਰ ਚੋਣਾਂ ਵੇਲੇ ਜੋ ਵਧੀਕੀ ਮੈਂ 'ਧਰਮ' ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ। ਕਈ ਕਈ ਸਾਲ ਜੱਫਰ ਜਾਲ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਪੰਥ ਦੇ ਨੌਂ-ਨਿਹਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ-ਖ਼ੋਰੀ ਵਲੋਂ ਮਨਹ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਕੋਝੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੱਸੇ। ਪਰ ੧੯੩੬ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਇਕੋ ਹੀ ਕਾਂਗ ਆਈ, ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਗਈ। ਇਹ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਘੋਲ ਹਰ ਚੌਥੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣੇ ਹਨ। ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਅਸਾਂ ਭੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਭੇਜਿਆ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਹਰ ਚੌਥੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸਾਲ ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾਣੇ ਹਨ,

ਆਪ ਹੀ ਰਿਸ਼ਵਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਹਨ, ਆਪ ਹੀ ਜੱਟ ਕਿਰਾੜ ਦੇ ਸਵਾਲ ਖੜੇ ਕਰਨੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਕੀ ਹਸ਼ਰ ਹੋਇਆ ? ਅਸਾਡੇ ਪਰਚਾਰਕ ਕਿਸ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਕਿਹੜੇ 'ਧਰਮ' ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ ? ਬੱਸ ! ਮੇਰਾ ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਦਰਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਅਪੀਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਧਰਮ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ, ਜੇ ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਠੱਗੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਅੱਡਾ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦੇਣਾ, ਤਾਂ ਅਸੀ ਰਾਜ-ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਛਛੂੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਦੇਸ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਈਏ, ਤਾਂਕਿ ਅਸੀ ਭੀ ਕਿਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁੱਚੇ ਪਿਆਰੇ ਧਰਮ ਦੇ ਆਤਮਕ ਅਨੰਦ ਤੋਂ ਵਾਂਜੇ ਨਾ ਜਾਈਏ।

—੩੦ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੪੭

ਕੈਸੇ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ !

—ਕਬੀਰ ਜੀ

ਜਦ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ-ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਸੁਰ-ਪਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ-ਪ੍ਰਮੰਨੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕ ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ ਦੇ ਨੇਤਾ ਬਣੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਨੂ ਦੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੌਲੇ ਮੇਲ ਦੇ ਗੰਦੇ ਕੰਮ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੂਦਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸੋ, ਧਰਮ ਦੀ ਓਟ-ਆਸਰੇ ਐਸੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਬਣਦੀ ਗਈ ਜੋ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤਿ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਉਤੇ ਵਧੀਕ ਵਧੀਕ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਾਂਦੀ ਗਈ, ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਧਰਮ ਦੀ ਨੇਤਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਿਰ ਸੀ। ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕੀੜੀ ਭੀ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਬਚਾਣ ਲਈ ਲੜਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇ ਸ਼ੂਦਰ ਅਖਵਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਜਿਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜੁਲਾਹੇ ਛੀਂਬੇ ਨਾਈ ਆਦਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਐਸੇ ਸੂਰੇ ਮਰਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਲੇਰ ਹੋ ਕੇ ਧਰਮ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਉੱਚੀ ਜਾਤਿ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਦਲੀਂਦੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇ ਦੇ ਇਕ ਬੜੇ ਨਿਡਰ ਤੇ ਅਝੱਕ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਗ਼ਰੀਬ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਦਬਾਉ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬੜੇ ਦਲੇਰ ਰਹਿ ਕੇ ਇਹ ਉਸ ਸਾਰੇ ਪਾਜ ਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਕ ਥਾਂ ਆਖਦੇ ਹਨ—ਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ! ਤੂੰ

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਦਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈਂ ਪਰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਕੁਲ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਭੋਜਨ ਪਾਂਦਾ ਹੈਂ; ਹਠ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾ ਵਿਖਾ ਕੇ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਚੌਦੇਂ ਤੇ ਮੱਸਿਆ ਆਦਿਕ ਥਿੱਤਾਂ ਘੜ ਘੜ ਕੇ ਤੂੰ ਜਜਮਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗਦਾ ਹੈਂ; ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈਂ, ਪਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਇਹ ਦੀਵਾ ਹੱਥ ਉਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਤੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈਂ।

ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮਝਦਾ ਹੈਂ, ਮੈਂ ਤੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਜੁਲਾਹਾ ਹਾਂ; ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਮਾਣ ਵਿਚ ਗਹੁ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਅਸੀ ਜੁਲਾਹੇ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰ-ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਬਚ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਤੇ, ਤੁਸੀ, ਹੇ ਪੰਡਿਤ! ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਰ ਰਹੇ ਹੋ।

ਇਹ ਗੱਲ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਖੀ ਸੀ :

ਆਪਨ ਊਚ, ਨੀਚ ਘਰਿ ਭੋਜਨੁ, ਹਠੇ ਕਰਮ ਕਰਿ ਉਦਰੁ ਭਰਹਿ।
ਚਉਦਸ ਅਮਾਵਸ ਰਚਿ ਰਚਿ ਮਾਂਗਹਿ, ਕਰ ਦੀਪਕੁ ਲੈ ਕੂਪਿ ਪਰਹਿ।੨।
ਤੂੰ ਬ੍ਰਹਮਨੁ, ਮੈ ਕਾਸੀਕ ਜੁਲਹਾ, ਮੁਹਿ ਤੋਹਿ ਬਰਾਬਰੀ ਕੈਸੇ ਕੈ ਬਨਹਿ।
ਹਮਰੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਕਹਿ ਉਬਰੇ, ਬੇਦ ਭਰੋਸੇ ਪਾਂਡੇ ਡੂਬਿ ਮਰਹਿ।੩।੫।

—ਪੰਨਾ ੯੭੦

ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਕੜੀ ਹੀ ਹਿਲ-ਜੁਲ ਮਚੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਧਰਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਗੜ੍ਹ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਇਕ ਗਰੀਬ ਸ਼ੂਦਰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਰੀਆਂ ਖਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਖਣ ਦਾ ਹੀਆ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਫਿਰ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ— ਹੇ ਝੱਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ! ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤਿ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਗਲ ਵਿਚ ਜਨੇਊ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਗਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੇਖ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਬਥੇਰਾ ਸੂਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀ ਨਿੱਤ ਤਾਣਾ ਤਣਦੇ ਹਾਂ। ਤੇਰਾ ਵੇਦ ਆਦਿਕ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮਾਣ ਭੀ ਕੂੜਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀ ਤਾਂ ਵੇਦ ਤੇ ਗਾਇਤ੍ਰੀ-ਮੰਤਰ ਨਿਰੇ ਜੀਭ ਨਾਲ ਹੀ ਉਚਾਰਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਤੋਂ ਤੁਸੀ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਰਾਖੇ ਬਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹੋ, ਤੁਸੀ ਅਸਾਡੇ ਖਸਮ ਗੁਆਲੇ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਤੁਸੀ ਹੁਣ ਤਕ ਨਕਾਰੇ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਏ, ਤੁਸਾਂ ਕਦੇ ਭੀ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ-ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਣ ਲਈ ਕੋਈ ਮੱਤ ਨਾ ਦਿਤੀ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ ਆਪਣੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ, ਜੋ ਤੂੰ ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਜਾਤਿ ਦਾ ਜੁਲਾਹਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਗੱਲ ਸੋਚ ਕਿ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਖ਼ਰ ਤੁਸੀ ਕਰਦੇ ਕੀ ਹੋ ? ਤੁਸੀ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਰਾਜੇ ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਮੰਗਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹੋ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਅਨ-ਪੜ੍ਹ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਬਣੇ ਪੱਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਇਹ ਚੋਟ ਉਹ ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਾਰਦੇ ਹਨ :

ਹਮ ਘਰਿ ਸੂਤੁ ਤਨਹਿ ਨਿਤ ਤਾਨਾ, ਕੰਠਿ ਜਨੇਊ ਤੁਮਾਰੇ।
ਤੁਮ੍ ਤਉ ਬੇਦ ਪੜਹੁ ਗਾਇਤ੍ਰੀ, ਗੋਬਿੰਦੁ ਰਿਦੈ ਹਮਾਰੇ।੧।...
ਹਮ ਗੋਰੂ, ਤੁਮ ਗੁਆਰ ਗੁਸਾਈ, ਜਨਮ ਜਨਮ ਰਖਵਾਰੇ।
ਕਬਹੂੰ ਨ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰਿ ਚਰਾਇਹੁ, ਕੈਸੇ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ।੨।
ਤੂੰ ਬਾਮ੍ਨੁ, ਮੈ ਕਾਸੀਕ ਜੁਲਹਾ, ਬੂਝਹੁ ਮੋਰ ਗਿਆਨਾ।
ਤੁਮ੍ ਤਉ ਜਾਚੇ ਭੂਪਤਿ ਰਾਜੇ, ਹਰਿ ਸਿਉ ਮੋਰ ਧਿਆਨਾ।੩।੪।੨੬।

—ਆਸਾ, ਪੰਨਾ ੪੮੨

ਕੈਸੇ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ! ਤੁਸੀ ਹੁਣ ਤਕ ਨਕਾਰੇ ਖਸਮ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਏ! ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਆਗੂ ਪੁੱਜ ਕੇ ਹੀ ਨਕਾਰੇ ਸਾਬਤ ਹੋਣ, ਤਦੋਂ ਹੀ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚੌਦੇਂ ਅਮਾਵਸ ਆਦਿਕ ਥਿੱਤਾਂ ਘੜ ਘੜ ਕੇ ਭੋਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟਣ ਦੇ ਢੰਗ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਸਮਾਨਾ ਤਾਂ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰੀ ਠੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਅੰਞਾਣ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖਸਮ ਆਪਣੇ ਆਗੂ ਸਮਝਣ, ਤਾਂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਅੰਞਾਣ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਸੂਰਮੇ ਮਰਦ ਕਬੀਰ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁੱਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਤੇ ਆਖਿਆ—ਕਿਸ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹੋ ? ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਖਸਮ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਚੌਧਰ ਤੇ ਖੱਟੀ ਦਾ ਢੌਂਗ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਾ ਭਰੇ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਕੀ ਧਰੇ ?

ਵਾਹ ! ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਰੰਗ ! ਗ਼ਰੀਬ ਅਨ-ਪੜ੍ਹ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਦਰਦ-ਭਰੀ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਜੇ ਗ਼ਰੀਬ ਨੇ ਜਹਾਲਤ ਦੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ੁਦ ਪਾਸਾ ਨਹੀਂ ਪਰਤਾਣਾ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਦਰਦ ਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆ ਤਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤੁਰੀ ਜਾਏ।

ਸੰਨ ੧੯੪੭ ਦਾ ੧੫ ਅਗਸਤ ਦਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਅਜ ਭਾਰਤ ਦੇ ਟੋਟੇ ਹੋ ਗਏ, ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਵੱਸਦੇ ਵੀਰ ਰੁੱਸ ਕੇ ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੇ ਭੁਇੰ ਵੰਡ ਬੈਠੇ, ਫਿਰ ਭੀ ਇਹ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸਤੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਇੰਡੀਆ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਝੰਡੇ ਝੁਲਾਏ ਗਏ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਬੱਦਲ ਸਨ, ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭੀ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਦਿਨ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ-ਭੂਮੀ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਬੰਬਾਂ ਦੀ ਠਾਹ ਠਾਹ, ਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅੱਗਾਂ ਦੇ ਲੂੰਬੇ।

ਅਸੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਸਾਥੀ ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਸ਼ਹਿਰ-ਵਾਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦਰਦ-ਭਰੇ ਕੀਰਨੇ ਸੁਣ-ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਟੈਂਕਾਂ ਦਾ ਭਾਰਾ ਖੜਾਕ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਭਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਧਰ ਲੱਗ ਗਈਆਂ। ਅਗੇ ਅਗੇ ਫ਼ੌਜੀ ਟੈਂਕ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਵਤਨ ਛੱਡ ਰਹੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈ ਲਾਰੀਆਂ। ਅਸੀ ਸਾਰੇ ਗਿਣਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਕ, ਦੋ, ਤਿੰਨ, ਚਾਰ.......ਬਤਾਲੀ ਲਾਰੀਆਂ ਲੱਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲੰਘੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਫਿਰ ਫ਼ੌਜੀ ਟੈਂਕ ਸਨ।

ਜਿਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤਬਾਹੀ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤਿਵੇਂ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਭੀ ਭੈੜਾ ਹਾਲ ਸੀ। ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਇਰਦਾ-ਗਿਰਦਾ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕ ਤੋਂ ਹੀ ਕਤਲ-ਗਾਹ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਰੀਆਂ ਲਾਰੀਆਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਰੌ ਵਾਂਗ ਇਹ ਹਾਹੁਕਾ ਨਿਕਲਿਆ—ਆਹ ! ਭਰਾਵਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਇਹ ਡੂੰਘੀ ਵਿੱਥ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਬਣ ਚੱਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਨੇ ਇਹ ਹਾਹੁਕਾ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਤਸਕੀਨ ਜਿਹੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗੀ। ਇਧਰੋਂ ਖ਼ਿਆਲ ਹਟ ਕੇ

ਤੁਰਤ ਹੀ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਨਿਕਲੇ। ਨਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਰਬੰਧ ਆਇਆਂ ਅਜੇ ਛੇ ਘੰਟੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਬਤਾਲੀ ਲਾਰੀਆਂ ਭੇਜ ਦਿਤੀਆਂ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮਾਂ ਦੀ ਕਟਾ-ਵੱਢ ਅਸੀ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ਿਲਮੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦੇ ਪਰਦੇ ਅੱਗੋਂ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਅਗਾਂਹ ਲੰਘਦੇ ਜਾਣ। ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਆਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ—ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ? ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕਿਉਂ ਕਾਹਲੀ ਪਈ ? ਸਾਡੇ ਲੀਡਰ ਕਿਧਰ ਗਏ ? ਸਾਡੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ? ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਤੇ ਸਾੜੇ ਜਾ ਰਿਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਦਾ ਕਿਉਂ ਕੋਈ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ? ਅੱਜ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਹਨ ਜੋ ਵੋਟਾਂ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਅਸਾਡੇ ਰਾਖੇ ਹੋਣ ਦੇ ਦਮ-ਗਜੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ?......... ਜਿਤਨੇ ਮੂੰਹ, ਉਤਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖਰ੍ਹਵੇ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਿਨ ਡੁੱਬਦੇ ਤਕ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਅਸੀ ਇਹੀ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਉੱਥੋਂ ਘਰ ਆ ਕੇ ਭੀ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਉਹੀ ਖ਼ਿਆਲ ਉਠਦੇ ਰਹੇ—"ਸਾਡੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ? ਕੀ ਅਸੀ ਨਿਖਸਮੇ ਹੀ ਮਾਰੇ ਜਾਵਾਂਗੇ ?" ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਆਗੂਆਂ ਬਾਰੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਉਚਾਰੇ ਹੋਏ ਲਫ਼ਜ਼ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ :

ਹਮ ਗੋਰੂ, ਤੁਮ ਗੁਆਰ ਗੁਸਾਈ, ਜਨਮ ਜਨਮ ਰਖਵਾਰੇ।
ਕਬਹੂੰ ਨ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰਿ ਚਰਾਇਹੁ, ਕੈਸੇ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ।੨।

—ਆਸਾ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੪੮੨

ਕੈਸੇ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ ! ਕੈਸੇ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ ! ਕੈਸੇ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ !

ਮੁੜ ਮੁੜ ਇਹੀ ਗਿਲਾ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਆਵੇ, 'ਕੈਸੇ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ !'

ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਮ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਘੋਲ ਚੇਤੇ ਆ ਗਏ— ਲਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਘੂੰ ਘੂੰ, ਖੀਰਾਂ, ਕੜਾਹ ਤੇ ਮਾਸ ਰਿੱਝਣ ਦੀ ਮਨ-ਮੋਹਣੀ ਸੁਗੰਧੀ, ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਜਸ਼ਨ, ਕਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੰਜ ਦਸ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦੇ ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਵੰਡ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹੀ ਸੀ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਦਾ

ਉੱਚਾ ਵਲਵਲਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਅਸਾਂ ਪਰਚੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ 'ਆਗੂ' ਚੁਣੇ ਸਨ। ਨਾ ਹੀ ਵੋਟਰਾਂ ਨੇ ਪਰਚੀ ਪਾਈ ਦੇਸ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਰੱਖ ਕੇ, ਨਾ ਹੀ ਧਨਾਢ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ, ਮਾਸ ਤੇ ਰੁਪਇਆ ਵੰਡਿਆ ਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ। ਜਦੋਂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ 'ਜੁਲਾਹ, ਜੁਲਾਹ' ਆਖ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਡੇਗਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ, ਤਾਂ ਭਗਤ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ—ਬਾਹਰੋਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨਾ ਹੀ ਸੁਚੱਜਾ ਜਾਪੇ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਬੜਾ ਕੋਝਾ ਜਾਪੇ, ਉਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮੁੱਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਨੀਯਤ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਜੁਲਾਹਾ ਹਾਂ, ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਤਾਣਾ ਤਣਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਕਪੜਾ ਉਣਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਲੋਕ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕੰਮੀਆਂ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਆਖਦੇ ਹੋ। ਪਰ ਤੁਸੀ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ ? ਤੁਸੀ ਭੀ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ ? ਭੂਪਤ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਦੱਛਣਾ ਮੰਗਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ। ਸੋ, ਮੇਰਾ ਤਾਣਾ ਤਣਨਾ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਵੇਦ-ਪੁਰਾਨ ਪੜ੍ਹਨਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਮੁੱਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਅਖਾਣ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਖੋਤੀ ਵਾਹ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਪੋਥੀ ਪੜ੍ਹ ਲਈ। ਮਨੋਰਥ ਇਕੋ ਹੀ। ਬਚਨ ਕੀਤੋ ਨੇ :

ਜਬ ਤੁਮ ਸੁਨਿ ਲੇ ਬੇਦ ਪੁਰਾਨੰ।
ਤਬ ਹਮ ਇਤਨਾ ਕੁ ਪਸਰਿਓ ਤਾਨੰ ਰਹਾਉ॥

—ਆਸਾ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ ੪੭੪

ਪਰਚੀਆਂ ਪਾਣ ਵੇਲੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ—ਇਹਨਾਂ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ, ਖਿੱਚ ਲਉ ਜਿਤਨਾ ਖਿੱਚ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਗ਼ਰੀਬ ਵੋਟਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬੇਸਮਝੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹੱਸਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਲੁੱਟ ਲਉ ਜਿਤਨਾ ਲੁੱਟ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਸਿਰ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਹੀ ਜੁੱਤੀਆਂ। ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਲਈਏ, ਟੈਕਸ ਆਦਿਕ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਵਸੂਲ ਕਰ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀ ਇਹ ਖਪੇ ਮੇਲਣੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਪਾਰ ਹੈ ਵਪਾਰ ! ਤੁਸਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਮਾਸ ਵਿਚ ਲੇਖਾ ਮੁਕਾ ਲਿਆ, ਅਸੀ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਵਿਆਜ ਸਮੇਤ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਨਾ ਤੁਸਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਗੂ ਮੰਨ ਕੇ ਪਰਚੀਆਂ ਪਾਈਆਂ, ਨਾ ਅਸੀ ਹੀ ਦਿਲੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹਮ-ਦਰਦੀ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ। ਕਦੇ ਚਾਚੇ ਦੀਆਂ, ਕਦੇ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ।

'ਆਗੂ' ਬਣਨ-ਬਣਾਣ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਇਹ ਪਾਸਾ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਬਹੁਤ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ 'ਆਗੂ' ਆਪਣੇ ਵਿਤ ਤੇ ਮੱਤ

ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡੀ 'ਅਗਵਾਈ' ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਕਰਨਗੇ ਭੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਡਾ ਜੋਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਫ਼ਾਲਤੂ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਮੁਸੀਬਤ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਭੀ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀਆਂ ਹੋ ਢੁੱਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਤੇ ਇਕ ਰਾਤ ਹੀ ਬੀਤੇ ਸਨ, ਇਉਂ ਜਾਪੇ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਨਿਖਸਮਾ ਤੇ ਨਿਆਸਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ੧੯ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਇੱਕ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਅਚਨਚੇਤ ਬੜਾ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਤੋਂ 'ਹੱਲਾ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀ ਲੋਕ ਅੱਭੜਵਾਹੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਇਕ ਅਜਬ ਦਰਦ-ਭਰਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੀ। ਕੜਕਦੀ ਦੁਪਹਿਰ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਭਾਰ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ, ਕੋਈ ਮਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਭਾਰ ਹੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਧਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਧਰੂਹੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੌਣ ਸਨ ? ਲਾਹੌਰੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੋਂ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਹਾਏ ਪਾਣੀ ! ਹਾਏ ਪਾਣੀ !' ਦੀ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੱਚੇ 'ਰੋਟੀ' 'ਰੋਟੀ' ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਤੜਪ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀ ਲੋਕ ਘਰੋ ਘਰ ਭੱਜ ਉਠੇ। ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਲੰਘ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਘਰੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਮਿਲਿਆ, ਲੈ ਕੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਤੇ ਘਰ ਘਰ ਤੰਦੂਰ ਤਪਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਾਲਜ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਵੀਂ ਅਬਾਦੀ ਵਿਚ ਭੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅੱਪੜ ਗਈਆਂ, ਉਧਰ ਭੀ ਇਹੀ ਉੱਦਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਤਿੰਨ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਨਾਲ ਉਹ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮੱਠਾ ਹੋਇਆ। ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਗੱਡੀ ਹੋਰ ਆਵੇਗੀ; ਪਰ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੁਣ ਸੰਭਲ ਖਲੋਤੇ ਸਨ, ਸ਼ਹਿਰ ਭੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਜਾ ਹੋਈਆਂ। ਆਏ ਦੁਖੀ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕੁਝ ਟਿਕਵੇਂ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ 'ਆਗੂ' ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ ਤਾਂ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਗਿਲੇ ਘਟ ਗਏ, ਕੁਝ ਹੌਸਲਾ ਜਿਹਾ ਬੱਝ ਪਿਆ ਕਿ ਉਧਰੋਂ ਧੱਕੇ ਹੋਏ ਵੀਰਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਇਧਰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਇਹ ਪਰਬੰਧ ਸਾਡੇ 'ਆਗੂਆਂ' ਨੇ ਕੀਤਾ ਕਰਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦ ਤਾਈਂ ਅੱਖੀਂ ਨਾ ਵੇਖੀਏ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਸੁਣੇ-ਸੁਣਾਏ ਦੁਖੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਬੱਝਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਭੀ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ—ਇਹ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਪ੍ਰਮੰਨਿਆ ਇਨਸਾਨੀ ਸੁਭਾਉ ਹੈ। ਭਾਜੜਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਭੈਣਾਂ ਵੀਰ ਆਉਣ ਤਾਂ ਲੱਗ ਪਏ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਹ ਭੀ ਹਫ਼ਤਾ ਭਰ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਖੇਡ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਲਾਹੌਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਰਾਵਾਂ

ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਉਤਾਰਦੇ ਸਨ। ਸੋ, ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਉਰੇ ਕਿਤੇ ਪੱਧਰੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਨਾ ਪਏ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਿਆ ਕੇ ਭੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਟੜੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਤਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਬੱਚੇ ਬੁੱਢੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਡਿੱਗ ਡਿੱਗ ਕੇ ਸੱਟਾਂ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸੌਖੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਸੌਖੇ ਉਤਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਹਨੇਰ-ਗਰਦੀ 'ਤੇ ਫਿਰ ਉਹੀ ਰੌਲਾ ਮਚ ਗਿਆ—ਸਾਡੇ 'ਆਗੂ' ਕਿੱਥੇ ਹਨ ? ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ ਕਿ ਅਸੀ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਹੱਡ-ਗੋਡੇ ਭਨਾ ਭਨਾ ਕੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਉਤਰਦੇ ਹਾਂ ? ਹਫ਼ਤੇ ਕੁ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਚੋਣ ਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਪਰਚੀਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਲੇਖਾ ਨਿਬੜ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਜਾ ਸੁਣਾਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੀ ਬਿਪਤਾ ਮੁੱਕੀ। ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਉਤਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਅਜੇ ਤਕ ਅਸੀ ਇਹ ਸਮਝ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਹਫੜਾ-ਤਫੜੀ ਸਿਰਫ਼ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ; ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਕ ਜਾਏਗੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੋਵੇਂ ਚੰਗੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਵੀਂ ਮਿਲੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਜਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਿਚ ਲੱਗ ਪੈਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਰੌਲਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਜਾ ਅੱਪੜਿਆ, ਖ਼ਬਰਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਕਿ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਪਾਰਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਟਾ-ਵੱਢ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਆਮ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਚੱਲ ਪਈ ਕਿ ਪਾਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦਾ ਸਾਡਾ ਇਕ 'ਆਗੂ' ਭੀ ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਨਾਲ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਨੰਗੀਂ ਪੈਰੀਂ ਲੰਘ ਆਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਹੁਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਵੱਡੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਭੀ ਜਲੰਧਰ ਜਾ ਕੇ ਮਿਲੇਗਾ। ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਉਹ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸਰਕਾਰੀ 'ਆਗੂਆਂ' ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਆਮ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਦਰਦ-ਭਰੀ ਵਿਥਿਆ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣਾ ਕੋੜਮਾ ਬਚਾਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਕੋਈ ਕਨਵਾਇ ਲੈਣ ਲਈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੋਰ ਧਨਾਢ ਤੇ ਰਸੂਖ਼ ਵਾਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਜੇ ਉਸ 'ਆਗੂ' ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੋਟਰਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਭੀ ਕੋਈ ਦਿਲੀ ਸਾਂਝ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਆਗੂ' ਬਣਨ ਦੀ ਸੂਝ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰਦਾ,

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਗੇ ਲੱਗ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਲੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਨੁਕਸਾਨ ਫਿਰ ਭੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਇਤਨੀ ਤਬਾਹੀ ਨਾ ਮਚਦੀ। ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਵੀਰਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਬੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਸੁਣਿਆਂ ਤੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਿਆਂ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਮਿੱਟੀ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਰੋਂ ਪੈਰੋਂ ਨੰਗੇ, ਕਈ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਭੁੱਖੇ; ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੀਂਹ ਭੀ ਆਖਣ, ਅਸਾਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਗੀਝ ਲਾਹੁਣੀ ਹੈ, ਉਹ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਕਹਿਰ-ਭਰੀ ਅਤੁੱਟ ਝੜੀ ਉਹਨਾਂ ਦੁਖਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਬੇਲੇ ਵਿਚ ਲੱਕ-ਲੱਕ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਖਲੋਤਿਆਂ ਝੱਲੀ, ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬਾਲ ਇਕ ਇਕ ਗ੍ਰਾਹੀ ਟੁੱਕਰ ਨੂੰ ਵਿਲਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਜ ਕੰਗਾਲ ਹੋਏ ਮਾਪੇ ਵਿਲਕਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਬੇ-ਬਸੀ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਥਰੂ ਕੇਰਨ ਜੋਗੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾ ਪੂਰ ਰਾਵੀ ਲੰਘ ਕੇ ਇੱਥੇ ਅਪੜਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਇਹੀ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ— ਕਿੱਥੇ ਗਏ ਸਾਡੇ 'ਆਗੂ' ? ਸਾਡੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ? ਜਿਹੜੇ ਬਚ ਕੇ ਉਰਲੇ ਪਾਸੇ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇੱਥੋਂ ਰੋਟੀਆਂ ਭੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ?

ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਬਿਪਤਾ ਆ ਪਏ, ਉਹ ਬਾਕੀ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭਾਗਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਉਂ ਭੀ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਭੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਉਰਲੇ ਪਾਸੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਰੋਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਰੀਆਂ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਅਪੜਾਈਆਂ ਭੀ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਖੜੀ ਹੋਈ ਖ਼ਲਕਤ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਉਲਟ ਕੇ ਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਆਇਆ ਭੀ ਅਚਨਚੇਤ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ; ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਹਵਾੜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਆਗੂਆਂ' ਉੱਤੇ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਪਾਰੋਂ ਆਏ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਟਿਕਣ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੈਂਪ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਆਲਕੋਟ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰਾ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਉਜੜੇ-ਪੁਜੜੇ ਲੋਕ ਇੱਥੇ ਅੱਪੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਥਾਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਟੋਲੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣੇ ਖਲੋਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਕੀਰਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸੁਣਾਂਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਇਹੀ ਗਿਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ—ਕਿਧਰ ਗਏ ਸਾਡੇ 'ਆਗੂ' ? ਕਿਤੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਭੀ ਇੱਥੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਟੋਲੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਭੀ ਸੁਣਨ ਲਈ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਮੇਰੇ ਵਾਕਫ਼ ਭੀ ਸਨ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਉਹੀ ਆਗੂਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਗਿਲੇ-ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ। ਇਕ ਚਿਟ-ਕਪੜੀਆ ਸੱਜਣ ਖਿੱਝ ਕੇ

ਆਖਣ ਲੱਗਾ—"ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵੇਲੇ ਇਹ ਆਗੂ ਕਿਉਂ ਸ਼ਕਲ ਵਿਖਾਣ ? ਚੋਣਾਂ ਆ ਲੈਣ ਦਿਉ, ਪਰਚੀਆਂ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਫਿਰ ਇਹ ਭੀ ਆਉਣਗੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਲੇ ਭੀ ਆਉਣਗੇ।" ਮੈਥੋਂ ਚੁੱਪ ਨਾ ਰਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ—"ਸਰਦਾਰ ਜੀ ! ਕੁਝ ਚੇਤਾ ਜੇ ਕਿ ਪਰਚੀਆਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਸਨ ? ਇਕ ਇਕ ਪਰਚੀ ਦਾ ਕਿਤਨਾ ਕਿਤਨਾ ਮੁੱਲ ਤੁਹਾਡੇ ਇਹਨਾਂ 'ਆਗੂਆਂ' ਨੂੰ ਭਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਰਹੇ ਹੋ ? ਉਹ ਕਾਰਾਂ, ਲਾਰੀਆਂ, ਉਹ ਖੀਰਾਂ ਕੜਾਹ ਤੇ ਮਾਸ, ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ—ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅਸਮਾਨੋਂ ਉਤਰਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੇਬ ਭੀ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨੇ ਪਏ ਸਨ ? ਤੇ ਨਕਦ ਗੱਫਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਜੇ ?" ਉਹ ਸੱਜਣ ਧੌਣ ਸਿੱਧੀ ਕਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਨਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ, ਨਾ ਕੜਾਹ ਮਾਸ ਖਾਧੇ। ਮੈਂ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ—"ਤੁਸੀ ਸੱਚ ਆਖਦੇ ਹੋ। ਪਰ ਇਕ ਦੋ ਚਹੁੰ ਦੇ ਵਿਰਵੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਬਣਨ ਵਾਲੇ 'ਆਗੂ' ਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਹਰੇਕ ਉਮੈਦਵਾਰ ਹਰੇਕ ਚੋਣ-ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਅਪੜ ਸਕਦਾ। ਹਰੇਕ ਚੋਣ-ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਵੀਹ ਵੀਹ ਚੋਣ-ਅਸਥਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪੋ ਵਿਚ ਕਈ ਕਈ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕੱਲਾ ਉਮੈਦਵਾਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਥਾਂ ਭੁਗਤਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚੋਲੇ ਰੱਖਣੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜੇ ਉਂਗਲਾਂ ਇਕੋ ਜੇਡੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਚੋਣ-ਛਿੰਝ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਗ਼ਰਜ਼ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭੀ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਪੰਜੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਘਿਉ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਦਿਨ ਰੱਬ ਲਿਆਵੇ ! ਕੋਈ ਵੋਟਰ ਕਾਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਚਾਹੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੇ, ਕੋਈ ਖੀਰ ਕੜਾਹ ਖਾਵੇ ਚਾਹੇ ਨਾ ਖਾਵੇ, ਉਮੈਦਵਾਰ ਨੇ ਹਰੇਕ ਚੋਣ-ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਚੋਣਕਾਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਖ਼ਰਚ ਉਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਵਿਚੋਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਸ਼ਗੀ ਹੀ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਬੱਚਤ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਚੋਲੇ ਨੂੰ। ਸੋ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ ! ਚੋਣ ਵੇਲੇ ਵਿਚਾਰੇ ਧਨਾਢ ਦੇ ਪੜਛੇ ਪਏ ਲਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਅੱਜ ਭੀ ਫਿਰ ਉਸੇ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ। ਇਹ ਕਿਧਰ ਦਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੈ ?"

ਪਰ ਆਮ ਪਰਸਿੱਧ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਨਤਾ ਦੀ ਚੇਤਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਬੜੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਵੇਲੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਰਾਗ ਹੀ ਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਛਿੰਝ ਵੇਲੇ ਛਕਣ-ਛਕਾਣ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿਣਾ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਉਕਾਈ ਦੇ ਫਲ ਭੁਗਤਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਆਉਣਾ, ਤਦੋਂ ਕੈਸੇ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ ! ਕੈਸੇ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ ! ਕੈਸੇ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ !

—੧੯ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੪੭

ਤਸਵੀਰ-ਪੂਜਾ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਚਿੱਠੀ

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀ, ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਨੁਹਾਰਾਂ, ਨਮੂਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਚਿਤਰਕਾਰ ਦਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨ ਲੈਣ। ਫਿਰ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਾਲੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੀ ਬਣਿਆ ਕਰਨ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਥ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਸੱਵਰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਣ।

ਇਹਨਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਚਿਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ। ਇਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਤੇ ਕਮੇਟੀ ਫਿਰ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਲਵੇ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਤਸਵੀਰ ਹਰ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੀ ਪਰਚਲਤ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।

ਸੋ ਆਪ ਅਗੇ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚੀ-ਵਿਚਾਰੀ ਅਮੋਲਕ ਰਾਇ ਸ਼ੀਘਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਕਰਨੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਚਿਤਰਕਾਰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਣ।

ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਫ਼ਰਵਰੀ ੫੧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਤਕ ਇਸ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਕਰਨੀ। ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗਾ।

ਦਾਸ : ਪਰਚਾਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸਟੀ ਸਕੱਤਰ,
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ।

ਇਸ ਉਪਰਲੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਮੈਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਉੱਤਰ ਭੇਜਿਆ

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀ,

ਤੁਹਾਡੀ ਦਫ਼ਤਰੀ ਚਿੱਠੀ ਨੰ: ੧੧੧੫੨ ਮਿਤੀ ੪ ਜਨਵਰੀ ੫੧ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਇਹ ਅੱਛਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਗੁਰ-ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਪੱਖ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੁਸਾਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਿਥ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਇਆਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਮੰਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀ ਉਸ ਕੌਮ ਵਿਚੋਂ ਬਣੇ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟੀ ਗੁਆਂਢੀ ਹਾਂ ਜੋ ਬੁੱਤ-ਪੂਜ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਂਗ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸਾਂ ਵਿਚ ਨਚਾਣਾ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

ਇਹ ਬੜੀ ਔਖੀ ਖੇਡ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਉਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਜੋ ਗੁਰੂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ। ਅਸੀ ਭੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉਸੇ ਉਪਰਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਏ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਬੁੱਤ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਹੋਰ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੀ ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢ ਸਨ, ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਤੋਂ ਲਈ ਹੋਈ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕੀਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਲੋਕ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੇ ਬੁੱਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਬਿਗਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਣਾਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤਕ ਕਾਮਯਾਬ ਭੀ ਹੁੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਹੈ। —ਵਾਰ ੨੪, ਪਉੜੀ ੧੧

ਇਸ ਅਮਰ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਨਾਸਵੰਤ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਪੰਥ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਿਛਾਂਹ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਨਗੇ।

ਪਰ ਤਸਵੀਰ ਭੀ ਉਹ, ਜੋ ਨਿਰੋਲ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਬਣਨੀ ਹੈ। ਕੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰੱਬੀ ਬਾਣ ਸਚ-ਮੁਚ ਆਪਣਾ ਤ੍ਰਿਖਾ-ਪਨ ਮਧਮ ਪਾ ਚੁਕੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਪਾਣ ਲਈ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਗਈ ਹੈ ? ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਇਹ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ।

ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਟਿਕਾਣ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਕਈ ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਹੁਣੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਧੂਪ ਧੁਖਾਂਦੇ, ਸੇਹਰੇ ਪਾਂਦੇ, ਮੱਥੇ ਟਿਕਾਂਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਹਰੇਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਗੇ ਨਿਵਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਸਵੀਰ-ਸਾਜ਼ੀ ਉੱਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗ ਗਈ, ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਇਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ 'ਆਰਤੀ' ਉਤਾਰਨ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰੇਗਾ।

ਇਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਫਿਰ ਵਰਤੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ? ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਲਟਕਾਣਗੇ। ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀ 'ਸਿਰਫ਼ ਸਜਾਵਟ' ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਕੇ ਉਤਨਾ ਹੀ 'ਆਦਰ-ਸਤਿਕਾਰ' ਲੈ ਸਕਣਗੀਆਂ, ਜਿਤਨਾ ਘਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਤਸਵੀਰਾਂ। ਸੁਤੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ-ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਬਾਰੇ ਕਿੱਥੇ ਅੱਪੜ ਜਾਏਗਾ ? ਗੁਰੂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਕਮਰੇ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਵਾਸਤੇ ਸੋਹਣੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏਗੀ। ਹੁਣੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖ ਲਵੋ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਸਰ-ਪ੍ਰਸਤ ਬਣ ਕੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ 'ਗੁਰ-ਮੂਰਤਿ ਗੁਰ ਸਬਦੁ' ਵਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਤਸਵੀਰ-ਪੂਜ ਬਣਾਏਗੀ।

